

Pach Zsigmond Pál

KÖZÉP-KELET-EURÓPA ÉS A VILÁGKERESKEDELEM AZ ÚJKOR HAJNALÁN

1.

A magyar történeti–politikai gondolkodásban – a polgári korszak küszöbén (1808) – Berzeviczy Gergely volt annak a történetértelmezésnek az úttörője, amely – ugyanakkor, amikor rávilágított a török hódítás és a Habsburg-alávetés súlyos következményeire – Magyarország történeti sorsának 16–17. századi kedvezőtlen fordulatát más közép-kelet-európai országokéval együttesen, széles nemzetközi perspektívában, a világkereskedelem feltételeiben bekövetkezett változásokkal igyekezett magyarázni.

Egyes német historikus kortársaihoz hasonlóan úgy vélekedett, hogy a középkori „világkereskedelem” Ázsia felől jelentős részben szárazföldi úton, Kelet-Európa országain, köztük Erdélyen és Magyarországon át ontotta értékes áruít Közép- és Nyugat-Európa felé a 14–15. században. „Így történhetett – ragadtatta magát nosztalgikus túlzásra –, hogy az ipar és kereskedelem Magyarországon és Erdélyben azon idő tájt magasabb fejlődést mutatott, mint Nyugat-Európában.” Ám – folytatta gondolatmenetét – az újkor elején, a fűszertermő Indiákhoz vezető tengeri út fölfedezésével, „az ázsiai-európai világkereskedelemnek ez a [szárazföldi] útja . . . eltűnt, a nagy események és egymásra tóduló hatalmas átalakulások hatása alatt, melyek úgy Ázsiát, mint Európát meg-rázkódtatták . . . Amint azelőtt a Kelet a Nyugat felett tűnt ki, úgy most a Nyugat jutott fölénybe a Kelettel szemben”.¹

Berzeviczy felfogásának túlzásait lenyesve, de gazdaságtörténeti értelmezését és nemzetközi távlatát méltányolva adott – a szocialista korszak küszöbén (1932) – a magyar történetirodalomban elsőként marxista elemzést az újkori közép-kelet-európai fejlődés sajátosságairól Révai József. „Valamennyi ország történelmében – hangzott fejtegetéseinek egyik, a Nyugat-Európától való elágazást magyarázó passzusa –, mely végigszenvetde az újkor elején a fő kereskedelmi útvonalak a Földközi-tengertől az Atlanti-óceánhoz való eltolódásának hatásait, fellelhető, hogy a városok, általában az addig elért polgári életviszonyok visszafejlődtek, hogy ennek következtében a kapitalizmus »normális« fejlődési útja elkanyarodott, és egy »elpolgárosodó feudalizmus« alakult ki.”²

Révai József (egyszerűsítéstől ugyan nem mentes) okfejtése ösztönzést adott a nyugat- és kelet-európai fejlődés 16–17. századi kettéágazása kérdésének vizsgálatához a magyar marxista történettudományban.

¹ G. Berzeviczy: Ansicht des asiatisch-europäischen Welthandels nach dem jetzigen Zeitbedürfnis betrachtet, Pest, 1808, 43–54.

² Révai J.: Marxizmus, népiesség, magyarság, Bp. 1949, 112.

A nemzetközi történetkutatás polgári irányzatai és képviselői közül számosan a kérdést ebben a formában nem tették fel, mert a késést-elmaradást kimondva vagy kimondatlanul a kelet-európai történelem kezdettől meglevő s a továbbiakban is megrogzódó alapvonásának tekintették; Nyugat- és Kelet-Európa egymáshoz való viszonyának történetét pedig a kora-feudális századoktól fogva mint a germán és a szláv népek adózás konfliktusainak sorozatát, vagy éppen mint különböző civilizációk elkerülhetetlen összecsapásának a folyamatát ábrázolták – a kapitalista korszak nemzeti antagonizmusait a középkorba vetítve vissza.

A modern polgári történetírás egyik megalapozója, a német Leopold von Ranke szemében – aki először vázolta fel ezt a koncepciót, már első könyvében: 1824-ben – az európai történelem lényegében nyugati történelmet jelentett; Nyugat-Európa román és germán népei „kezdetlől fogva mindmostanáig” egy közös fejlődést éltek át, amelyben Kelet-Európa népei egyáltalában nem, vagy csupán passzív módon vettek részt. Ebben a szemléletben Európa két történelmi régióra oszlott: a nyugati régióra, amelynek germán és román eredetű népei „egységben és egynemű mozgásban fejlődtek”, és a keleti térségre, amelynek szláv népei csakúgy, mint magyarjai „önálló hatásokat voltaképpen nem gyakoroltak”, „mintegy az általános mozgások hullámverései futottak le időnként bennük”. A román–germán világ volt, Ranke szavaival, „minden újabb történelemnek a magva”.³

Tévedés lenne azt hinni, hogy az európai történelemnek ez a felfogása immár a múltba tünt. Életben tartotta ezt, többek között, az angol Arnold J. Toynbee, a 20. század harmincas-ötvenes éveinek egyik legnagyobb hatású polgári történetírója és történetfilozófusa, aki átvéve Ranke egyes kategóriáit, a „nyugati civilizációt” a „tudományos kutatás racionálisan felfogható területének” tekintette, amely élesen különbözik és elválk attól, amelyet ő Kelet-Európa „ortodox keresztény [görög-keleti] civilizációjának” nevezett.⁴

Ennek a felfogásnak a fő mozzanatait szinte mindmáig megőrizte az amerikai egyetemi oktatás: részben meglepően, ha az Egyesült Államok lakossága jelentős hányadának kelet-európai eredetére gondolunk; részben érthetően, ha az „észak-atlanti” politika jellegére és céljaira gondolunk. Azt mindenesetre megállapíthatjuk, hogy az amerikai tudományos könyvpiacot még mindig elárasztják az olyan *text-book*-ok és összefoglaló művek, amelyek „A nyugati világ története”, „A nyugati civilizáció felemelkedése” vagy hasonló címekkel hívják fel magukra a figyelmet. S ezek adják a történeti vonatkozású amerikai könyvtermés zömét (még ha az utóbbi időben néhány amerikai egyetem fel is állított Közép- és Kelet-Európa országaival foglalkozó tanszéket, és egyes – főleg éppen közép-kelet-európai eredetű – történészek irányításával megindította az ilyen irányú oktatást és kutatást is). Ezek a könyvek pedig – amelyek a „nyugati világon” Nyugat-Európát és Észak-Amerikát értik – nagyjában és egészében azt a szemléletet tükrözik, amelyet egy pár éve megjelent (szakmailag egyáltalán nem érdektelen) gazdaságtörténeti mű bevezetője sűrített formában így foglalt össze: „A nyugati ember jóléte új és egyedülálló jelenség. Az utóbbi századok folyamán megszabadult egy olyan világ bilincseitől, amelyet

³ L. Ranke: *Geschichte der romanischen und germanischen Völker von 1494 bis 1514*, Berlin, 1824. – Dritte Auflage: Leipzig, 1885. Vorrede zur ersten Ausgabe, V–VI.; Zur Einleitung, XV–XIX.

⁴ A. J. Toynbee: *A Study of History*, 1–10. k., London, 1935–1954. – Vö. *Eastern and Western Europe in the Middle Ages*, Edited with an Introduction by G. Barraclough, London, 1970, 7–8.

sötét nyomorúság és ismétlődő éhínség béklyózott, és az élet olyan minőségét valósította meg, amelyet csak a viszonylagos bőség tesz lehetővé. Ez a könyv ezt az egyedülálló történelmi teljesítményt tárgyalja a Nyugati Világ [így, nagybetűkkel: *Western World*] felemelkedését.”⁵

Az imént idézett mű szerzői Nyugat-Európa fölényét kezdettől fogva adottnak tekintik, s csupán az immanens adottság történeti kibontakozását tartják feladatuknak megmagyarázni. A nemzetközi gazdaságtörténeti kutatás más képviselői, irányzatai viszont – régebben és ma is – a nyugat-európai és a kelet-európai fejlődés szétágazásának kritikus szakaszát ugyan nem a kezdeteknél, hanem a 16–17. században ragadták meg, de e kettős fejlődési folyamatnak csupán egyik oldala kötötte le figyelmüket igazán: Nyugat-Európa országainak nekilendülése az újkor századaiban.

Míthogy pedig ez időben egybeesett és szemlátomást összefüggött a tengerentúli felfedezésekkel, gyarmatosítással, az új világkereskedelmi útvonalak kialakulásával, a historikusok zöme a nyugat-európai gazdasági növekedésnek *ezekre* a forrásokra összpontosította figyelmét, és a *tengerentúli-gyarmati* viszonylatok széles problematikája mellett jóval kisebb mértékben mutatott érdeklődést a kérdés közép-kelet-európai vonatkozásai iránt. Úgy is mondhatjuk: az foglalkoztatta őket, miért gyorsult fel Nyugat-Európa fejlődése, és nem az, miért lassult le Kelet-Európáé az újkor hajnalán.

Ezt a szemléletet tükrözi a modern nyugati polgári történetírás egyik reprezentatív vállalkozásának, a *Cambridge Economic History of Europe*-nak alig másfél évtizeddel ezelőtt (1967) megjelent IV., a 16–17. századról szóló kötete is, amelynek előszava a korszak fő kérdését a modern világgazdaság kezdeti kialakulásában jelöli ugyan meg, ám a továbbiakban a problémát már a nyugat-európai és a gyarmati gazdaság kapcsolatára, kölcsönhatására szűkíti.⁶ De az európai történelem ez izgalmas periódusát tárgyaló régebbi és újabb művek zöméről egyaránt elmondható, hogy bennük a modern világgazdaság 16–17. századi kezdeteinek ábrázolása Nyugat-Európa és a gyarmatvilág összefüggéseire korlátozódott, és Kelet-Európa helyzetének korabeli negatív alakulása többnyire annyiban nyert magyarázatot, hogy az utóbbi egyelőre kimaradt még ebből a nagy átalakulási processzusból. „Az új tengerentúli vállalkozások kovászként érlelték Nyugat kenyerét, de hatásuk nem terjedt ki Európa más részeire” ahol a fejlődés az addigi szinten rekedt.⁷

Ezt a magyarázatot – amely a történetírásban persze különböző, felszínesebb vagy mélyebben elemző változatokban jelent meg – abban foglalhatjuk össze, hogy a kiterjedő nemzetközi forgalom központjának a Mediterráneumból az Atlantikumba való áttolódása, a nagy földrajzi felfedezések, a tőkefelhalmozás bő forrásait megnyitó világtengeri-gyarmati vállalkozások előrelendítői voltak a kedvezőbb helyzetből is induló Nyugat-Európa kapitalista kibontakozásának – szemben Közép-Kelet-Európa országaival, amelyek nem részesedtek az új atlanti világpiac ösztönzéseiben, sőt éppen elvesztették a

⁵ D. C. North and R. P. Thomas: *The Rise of the Western World, A New Economic History*, Cambridge, 1973, I.

⁶ *The Cambridge Economic History of Europe, IV, The Economy of Expanding Europe in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, Edited by E. E. Rich and C. H. Wilson, Cambridge, 1967, XIII. s. köv.

⁷ H. Heaton: *Economic History of Europe. Revised Edition*, New York-Evanston, 1948. 229.

korábbi, ázsiai–európai „világkereskedelemben” nekik jutott szerepet: így óhatatlanul elmaradtak.

Az utóbbi évtizedek kutatásainak fényében azonban – itt csupán a mai nyugati irodalom legfontosabb idevágó műveire: Fernand Braudel és Immanuel Wallerstein könyveire, valamint a *Cambridge Economic History of Europe*-nak a 16–17. századról szóló újabb, V. kötetére utalunk⁸ – a fenti okfejtés kiegészítésre szorul. Hogy a közép- és kelet-európai országok, délnémet kereskedőtökések vállalkozásaitól eltekintve, nem vettek részt a felfedezésekben, a kitáguló világtengeri forgalomban, a tengerentúli gyarmatosításban – természetesen önmagában is további hátrányba hozta őket Nyugat-Európa-hoz képest, közrejátszott tőkés átalakulásuk megkésésében. Ám ennél többről van szó: a nyugat-európai növekedés és a kelet-európai elmaradás *közvetlenebb* összefüggéséről. A modern világgazdaság kezdeti kialakulásának folyamata ugyanis nemcsak a gyarmatokra terjedt ki, hanem a közép-kelet-európai országokra is; az utóbbiak sem maradtak ki, hanem az eddiginél jóval erőteljesebben iktatódtak-vonódtak be a nemzetközi forgalom sodrába. Az új földrészek feltárásának, tengerentúli piacok megjelenésének időszakában, az atlanti parti országok *interkontinentális* kereskedelmi kapcsolatai kifejlődésének időszakában Nyugat-Európának a közép-kelet-európai országokhoz fűződő *intra*kontinentális forgalma sem lankadt el, hanem sokszorosára növekedett; sőt éppen ebben az időben tett szert igazi, újfajta jelentőségre. Ezek a növekvő súlyú, Európán belüli piaci kapcsolatok ugyancsak fontos tényezőjévé, alkatelemévé váltak a modern világgazdaság születőben lévő rendszerének: mégpedig oly módon, olyan hatással, hogy ösztönözték, elmélyítették az ipari-agrár munkamegosztást Nyugat- és Kelet-Európa között. Így a kontinens keleti része maga is több tekintetben *háttérre*, tartaléka, bázisa lett – a tengerentúli területeket *gyarmati* módon kiaknázó – nyugat-európai *központ* tőkés irányú nekilendülésének.⁹

A modern világgazdaságot tehát kialakulásának kezdetétől fogva csak mint *rendszer* érthetjük meg, amelyben három fő tényező, három fő alkotórész működött közre és került kölcsönhatásba: a nyugat-európai, a kelet-európai és a gyarmati gazdaság.

Fogalmazhatjuk így is: a nyugat- és kelet-európai fejlődés szétágazásának folyamatát csak a modern világgazdaság létrejöttének történelmi menetén belül érthetjük meg, a „középkori világgazdaságról”¹⁰ az újkori világgazdaságra való átmenet *részeként* értelmezhetjük.

⁸ *F. Braudel: Civilisation matérielle, économie et capitalisme, XVe–XVIIIe siècle, 1–3. k., Paris, 1979; I. Wallerstein: The Modern World-System. Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century, New York, 1974, és The Modern World-System II, Mercantilism and the Consolidation of the European World-Economy, 1600–1750, New York, 1980.; The Cambridge Economic History of Europe, V, The Economic Organization of Early Modern Europe. Edited by E. E. Rich and C. H. Wilson, Cambridge, 1977.*

⁹ *A tárgykörré vonatkozó korábbi tanulmányaink: The Shifting of International Trade Routes in the 15th–17th Centuries. Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae, XIV., 1968, 287–321.; The Role of East-Central Europe in International Trade (16th and 17th Centuries), In: Études Historiques 1970, I, Bp., 1970, 217–264.; Diminishing Share of East-Central Europe in the 17th Century International Trade, Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae, XVI, 1970, 289–306.*

¹⁰ *Vö. Fr. Rörig: Mittelalterliche Weltwirtschaft. Blüte und Ende einer Weltwirtschaftsperiode (1933), In: Fr. Rörig: Wirtschaftskräfte im Mittelalter. Abhandlungen zur Stadt- und Hansageschichte. Hg. von P. Kaegbein, Zweite Auflage, Wien-Köln-Graz, 1971. 351–391.*

2.

Világkereskedelmi méreteket a középkor századaiban az a távolsági kereskedelem öltött, amely Dél- és Kelet-Ázsiából fűszereket, fényűzési cikkeket hozott a Levantéba, s innen — részben szárazföldi útvonalakon (így a Fekete-tenger partjai felől Lengyelországba, valamint Erdélybe és Magyarországra vezető utakon is), de — főleg Velence meg Genova földközi-tengeri hajózása révén szállított tovább Európába, s cserébe főképpen nemesfémeket (kisebb részben nyersanyagot, majd ipari termékeket) vitt ki az Oriens felé. Európai forgalmi központja a Földközi-tenger térségére esett; útvonalrendszere — tengeren, folyón, szárazföldön — a Mediterráneumban centrális helyet elfoglaló észak-itáliai városokhoz kapcsolódott, előmozdítva azok korai kapitalista felvirágzását.¹¹

Ez a „régí típusú” világkereskedelem nem az európai termelés első fejlődéséből, társadalmi munkamegosztásából, hanem Eurázsia egymástól távol eső vidékeinek eltérő természeti—gazdasági adottságaiból, földrajzi munkamegosztásából nyerte fő indítékát, és — főleg — feudális urak, mellettük gazdag polgárok luxusigényeinek, pazarló fogyasztásának kielégítését szolgálta.¹²

A „modern típusú” világgazdasági kapcsolatok kezdeteinek megjelenése viszont abban nyilvánult meg, hogy a 15–16. századra a nemzetközi kereskedelem áruösszetétele a fényűzési cikkekről mindinkább áttevődött a közfogyasztási cikkekre. Ekkorra kezdett kibontakozni — persze, százados történelmi előzmények után¹³ — az új árustruktúrájú nemzetközi forgalom, amely immár az európai gazdaság *belső* növekedésében, a társadalmi munkamegosztás előrehaladásában, a mezőgazdasági és ipari áruterelés fejlődésében gyökerezett — egyben szélesedő fogyasztópiacra támaszkodott: növekvő mértékben piaci vásárlásra utalt városi és falusi rétegek közszükségleti cikkek iránti keresletét elégítette ki.¹⁴

¹¹ Részletesebben I. tanulmányainkat: *Le commerce du Levant et la Hongrie au Moyen Age*. Thèses, polémiques, arguments, *Annales E. S. C.*, 1976, 6, 1176–1194.; *Die Verkehrsrouten des Levantehandels nach Siebenbürgen und Ungarn zur Zeit der Könige Ludwig von Anjou und Sigismund von Luxemburg*, In: *Europäische Stadtgeschichte in Mittelalter und früher Neuzeit*. Weimar, 1979, 60–91.

¹² *Rörig* joggal lépett ugyan fel azzal a felfogással szemben, mintha a középkorban a távolsági forgalom kizárólag luxusárakat közvetített volna, de maga sem tekinthetett el a középkori világkereskedelemtől a gazdag fogyasztók fényűzési igényeivel összefüggő *alapjellegétől*: „ezeknek az évszázadoknak az embere, amennyiben vásárlóerővel rendelkezett, . . . nem a helyi szükségletfedezés értelmében gondokodott, hanem szükségleteit nagyon differenciált, nagyon ritka, . . . nagyon költséges és látványos módon törekedett kielégíteni . . . A világ különböző tájairól származó áruk vonzózták . . . Csak ebből a ritkaság- és minőség-igényből, amely egy nem túl szűken határolt [!] fogyasztói réteg részéről merült fel, lehet megérteni a középkori kereskedelem tényeit . . . Éppen szélesebb fogyasztói tömegek [?] e vonzódásában látom a fő indítékát annak, amit középkori világgazdaságnak szeretnék nevezni; minthogy ez a vonzódás fennállott, érdemes volt az egész akkori világot átfogó kereskedelmi rendszert szervezni”: i. m. 360–363.

¹³ *Vö. Rörig*: i. m. 356–360, 364–371.; *M. Postan*: *The Trade of Medieval Europe: the North*, In: *The Cambridge Economic History of Europe, II, Trade and Industry in the Middle Ages*. Edited by *M. Postan and E. E. Rich*, Cambridge, 1952. 119. s. köv.

¹⁴ Fogalmi meghatározásunkban *Marx K.*; A tőke, III. k. XX. fejelet. (Adalékok a kereskedelmi tőke történetéből) elemzéséből indultunk ki. Terminológiánkban figyelembe vettük még: *H. Pirenne*: *Sozial- und Wirtschaftsgeschichte Europas im Mittelalter*. Sammlung Dalp, 25, Bern, é.n. 138–139.; *vö. M. Bloch*: *A feudális társadalom*. In: *A történelem védelmében*, Bp., 1974. 149.

A nemzetközi kereskedelem területi (földrajzi) súlypontja éppen azért kezdett áttolódni a Mediterráneumból az Atlantikumba, mert az európai gazdaság termékeinek, közszükségleti tömegáruinak forgalmazásában az *atlanti part menti* hajózásnak jóval nagyobb szerep jutott, mint a földközi-tengeri hajózásnak: a Baltikumból a Szund-szoroson át le a Gibraltári-szorosig vezető part menti tengeri útvonal vált a kibontakozó új típusú nemzetközi kereskedelem fő ütőerejévé. S ha korábban a mediterrán (velencei, genovai) hajózás nyomult észak felé, az Atlantikumba, akkor most, a 16. század utolsó évtizedeitől kezdve az atlanti parti (holland, angol) kereskedelem tört be dél felé, a Gibraltári-szoroson át, a Mediterráneumba.¹⁵

A gazdaságföldrajzi súlypont-áttolódást nem indította ugyan el (ahogyan a historikusok többnyire vélik), de persze jócskán meggyorsította az *atlanti-óceáni* útvonalak feltárása: Afrika körülhajózása, Amerika felfedezése. Ám nem kerülheti el a figyelmünket az a tény, hogy az újonnan feltárt óceáni útvonalakon eleinte és elég sokáig lényegében régi típusú forgalom folyt – miközben az atlanti part menti hajózás, valamint a Nyugat-és Kelet-Európa közötti szárazföldi útvonalak már elsősorban az új áruösszetételű nemzetközi kereskedelemnek voltak a hordozói.

Ezt a sajátos történelmi szituációt úgy is kifejezhetjük, hogy az újkori világ gazdaság kialakulásának első szakaszában a tengerentúli gyarmatok – nemcsak a portugál és spanyol, hanem eleinte a holland és angol gyarmatok is – még nem modern világgazdasági értelemben, hanem a középkori világkereskedelemhez hasonló jelleggel kapcsolódtak a nyugat-európai „anyaországokhoz”. A távol-keleti portugál kolóniák a 16. században elsősorban a régi típusú távolsági forgalom fő árucikkével: fűszerrel látták el – Lisszabonon és Antwerpenen keresztül – Európát.¹⁶ De hasonló jellege volt a portugálok örökébe lépő holland és angol gyarmatosítók importjának is a 17. század első felében: a Holland Kelet–Indiai Társaság Amszterdamba érkező szállítmányainak mintegy 3/4-ét, az Angol Kelet–Indiai Társaság behozatalának legalább 2/3-át még bors és egyéb fűszerek tették ki 1619–1621-ben is – amelyek ellenében főként nemesfémeket és vertpénzt vittek ki a Távol-Keletre.¹⁷ Spanyol-Amerikából pedig túlnyomóan éppen – rabszolgamunkaerővel kitermelt – nemesfémeket (zömében ezüstöt) szállítottak Sevillaába: 1594-ben több mint 95%-os, 1609-ben még mindig 84%-os importérték-részesedéssel.¹⁸

¹⁵ W. Brulez: La navigation flamande vers la Méditerranée à la fin du XVIe siècle. Revue Belge de Philologie et d'Histoire, 36, 1958, 1210–1242.; R. Davis: England and the Mediterranean. In: Essays in the Economic and Social History of Tudor and Stuart England. Edited by F. J. Fisher, Cambridge, 1961, 117–137.; R. T. Rapp: The Unmaking of the Mediterranean Trade Hegemony: International Trade Rivalry and the Commercial Revolution. The Journal of Economic History, XXXV, 3, 1975, 499–525.

¹⁶ J. A. Goris: Étude sur les colonies marchandes méridionales (Portugais, Espagnols, Italiens) à Anvers de 1488 à 1567. Contribution à l'histoire des débuts du capitalisme moderne. Louvain, 1925, 239–243.; V. Magalhães-Godinho: L'économie de l'empire portugais aux XVe et XVIe siècles. Paris, 1969.

¹⁷ A holland import további mintegy 10%-át gyógyszerek, festékanyagok, 16%-át különféle textiliák tették ki; a borsszállítmányok részesedése viszont egymagában több mint 56%-ra rúgott: K. Glamann: Dutch–Asiatic Trade 1620–1740. Copenhagen–The Hague, 1958. 13. – Az angol társaság behozatalának további 1/3-a indigóból és más festékanyagokból állt: Th. Mun: A Discourse of Trade from England unto the East Indies (1621) alapján közli E. Lipson: The Economic History of England, II. The Age of Mercantilism. Fourth Edition, London, 1947. 288.

¹⁸ Az egyéb áruk részesedése a behozatalban 1594-ben: biborfesték 2,82%, bőrök 1,16%, indigo 0,29%, különféle 0,11%: E. J. Hamilton: American Treasure and the Price Revolution in Spain 1501–1650. Cambridge, Mass., 1934. 33–34.

A sajátos történelmi-gazdasági helyzet másik jellemző jegyét pedig úgy fogalmazhatjuk meg, hogy a 15. század második felétől mintegy a 17. század közepéig terjedő időszakban éppen Közép-Kelet-Európa országai kapcsolódtak az árutermelés és munkamegosztás fejlődéséből sarjadó új típusú nemzetközi kereskedelem szálaival az izmosodó nyugat-európai gazdasághoz – mint közfogyasztást szolgáló élelmiszerek, továbbá ipari nyersanyagok szállítói és mint közfogyasztási iparcikkek, főleg textilárúk felvevő piacai. Lengyelország és Magyarország 16. századi külkereskedelmének fő adatai egybehangzóan tanúskodnak erről. A Lengyelországba irányuló egész nyugat-európai behozatalban a század közepén a gyapjűszövetek 60%-kal, a tengeri úton lebonyolított behozatalban – az 1565–1585. évek átlagában – 48%-kal részesedtek; utánuk a tengeri forgalomban a só, a szárazföldi viszonylatban a vasárúk következtek.¹⁹ A Magyarországra áramló nyugati importon belül a textilárúk aránya hasonlóképpen kiemelkedett. Az 1542. évi harmincadnaplókba bejegyzett nyugati behozatalnak több mint 68%-át textilárúk tették ki: ezen belül a gyapjűszövetek 40%-kal, a ruhaneműek 15%-kal, a vászon 12%-kal szerepelt; s a második helyet ugyancsak a vasárúk foglalták el mintegy 9%-os részesedéssel.²⁰ Nyugat-Európa fejlődő iparvidékeit – belső indítékok mellett – éppen a közép-kelet-európai piac bővülése ösztönözte árutermelésük növelésére, a céhes kézművesség kereteinek meghaladására, a tőkés manufaktúra kezdeti formáinak létrehozására. Közép-Kelet-Európa országainak ipari fejlődésére – belső korlátok mellett – éppen a nyugati iparcikk-import megnövekedése, finomposztókon kívül közepes és olcsóbb minőségű textilárúkra is kiterjedő jellege gyakorolt hátráltató-fékező hatást, akadályozva mind céhes iparuk teljes kifutását, mint a tőkés ipar feltételeinek létrejöttét.

A modern típusú intrakontinentális forgalmi kapcsolatok kibontakozásának másik, nem kevésbé fontos oldala volt a közép-kelet-európai országokból nyugatra irányuló agrártermény- és nyersanyagkivitel fellendülése. Lengyelország főként gabonával (túlnyomórészt rozssal), emellett marhával és – Oroszország felől tranzitárúként – prémmel látta el Nyugat-Európát; ez a három árucikk a 16. század közepén egész nyugati exportjának 90%-át érte el. Míg a marha- és prémexport szárazföldi úton folyt, a gabonakivitel túlnyomórészt a Balti-tengeren át bonyolódott le. Lengyelország tengeri kivitelén belül a gabona – az 1565–1585. évek átlagában – egymaga 66%-kal részesedett; a többit – főként hajóépítéshez, -felszereléshez szükséges – nyersanyagok (fa, kátrány, kender) tették ki.²¹ Magyarországról ugyancsak két fontos tömegárut: marhát és rezet vittek ki

¹⁹ A. Mączak: Eksport zbożowy i problemy polskiego bilansu w XVI–XVII w., In: Pamiętnik X. powszechnego zjazdu historyków polskich w Lublinie, Warszawa, 1968, 183.; H. Samsonowicz: Les foires en Pologne au XVe et XVI e siècle sur la toile de fond de la situation économique en Europe. In: Der Aussenhandel Ostmitteleuropas 1451–1650, Hg. von I. Bog, Köln–Wien, 1971, 255–258.; B. Zientara: Eisenproduktion und Eisenhandel in Polen im 16. und 17. Jahrhundert. In: Der Aussenhandel Ostmitteleuropas 1450–1650, 279–281.

²⁰ Ember Gy.: Magyarország XVI. századi külkereskedelmének történetéhez. Századok, 1961, 1, 11–14.; vö. Káldy–Nagy Gy., Statisztikai adatok a török hódoltsági terület nyugat felé irányuló áruforgalmáról 1560–1564-ben. In: Történeti Statisztikai Évkönyv 1965–66, Bp., 1968, 32.

²¹ A fa 5%-kal, a len és kender 12%-kal, a kátrány és hamuszír 14%-kal részesedett a lengyel tengeri kivitelben: l. a 19. jegyzetben idézett irodalmat. – A balti-tengeri lengyel külkereskedelemben Gdańsk vezető szerepet vitt: az export mintegy 80, az import 67%-át bonyolította le; Gdańsk kivitelében pedig a gabona dominált: 2/3–3/4 értékhányaddal. Más balti kikötők exportjában a gabona mellett nagyobb arányban részesedtek ipari nyersanyagok; Riga exportjának például mintegy 60%-át

nyugat felé tekintélyes mennyiségben. A hazánk nyugat felé irányuló külkereskedelméről – a rézkivitel nélkül ugyan – tanulságos képet adó 1542. évi harmincadnaplók szerint a vámhelyeken regisztrált kivitelnek közel 90%-át egyedül a marhaexport alkotta. Vagy két évtizeddel később az ország török uralom alá került részéről nyugat felé menő kivitelben a marhakihajtás ugyancsak majdnem 90%-kal részesedett.²² Sőt, a kelet-európai mezőgazdaság előtt nemcsak szélesedő exportpiacok nyíltak Nyugat-Európában, hanem előnyös értékesítési feltételek is: a 16. századi „árforradalom” kedvező külkereskedelmi reálcsere-arányokat (*terms of trade*) biztosított számára. A kelet-nyugati kereskedelem 16. századi körülményei ebben a vonatkozásban Kelet-Európának látszottak kedvezni. tőkefelhalmozási esélyeket nyújtani.

3.

A nagyarányú áremelkedés, „árforradalom” nem véletlenül esett egybe a „világ-gazdasági korszakváltással”: a középkori világkereskedelmi rendszerrel szemben a modern típusú világgiazi kapcsolatok előnyomulásával, hanem szorosan összefüggött mind az új óceáni útvonalak feltárásával, mind az Európán belüli új áruösszetételű nemzetközi forgalom kibontakozásával.

Az összefüggés egyik szála régóta ismeretes és nyilvánvaló. Amikor a 16. század közepétől felduzzadt az amerikai nemesfémáradat Spanyolország felé s onnét tovább, a forgalomba kerülő pénzmennyiség megnövekedése rohamos pénzérték-csökkenéshez vezetett, ami az áremelkedésnek ugrásszerű jelleget adott.²³ Ámde az áremelkedés, pontosabban: az árak kölcsönös viszonyának, az árstruktúrájának megváltozása Nyugat-Európa számos körzetében már jó néhány évtizeddel korábban kezdetét vette.²⁴ Ez részben annak tulajdonítható, hogy a németországi bányákból és Portugál-Afrikából („Nyugat-Szudánból”) származó ezüst és arany már ez időben számottevően megnövelte a nemesfém-kínálatot,²⁵ másrészt annak tudható be, hogy a nemzetközi forgalom *áruössze-*

len és kender tette ki az 1590-es években: V. V. Dorosenko: Eksport Rygi na zachód w okresie przynależności do Rzeczypospolitej (1562–1620), Zapiski Historyczne, XXXI, 1966. 7. s. köv.; A. Attman: The Russian and Polish Markets in International Trade 1500–1650. Göteborg. 1973, 5, 39–40, 48–50, 53–55, 58, 61, 65.

²² Megjegyzendő, hogy a közel 90%-os arányszámot a tekintélyes észak-magyarországi (szlovákiai) rézexport nélkül kell érteni. A rézexport 1542 körül – számításaink szerint – legalábbis 1/3-ára ment a marhakivitel értékének. Minderre l. a 9. és 20. jegyzetben idézett irodalmat; vö. még Vas E., A váci török vámnaplók adatai az Alföld felől nyugatra irányuló XVI. századi áruforgalomról. Agrártörténeti Szemle. 1972, 1–2.

²³ Az árforradalom modern tanulmányozását G. Wiebe indította el: Zur Geschichte der Preisrevolution des XVI. und XVII. Jahrhunderts. Leipzig, 1895. – E. J. Hamilton fontos kutatásainak összegezése: The History of Prices before 1750. XIe Congrès International des Sciences Historiques, Göteborg-Stockholm-Uppsala, 1960. Rapports, I, 144–164.

²⁴ Ezt először bizonyította: I. Hammarström: The Price Revolution of the Sixteenth Century: Some Swedish Evidence, The Scandinavian Economic History Review, V, 1957.

²⁵ A klasszikus tanulmány: A Soetbeer: Edelmetall-Produktion und das Wertverhältnis zwischen Gold und Silber seit der Entdeckung Amerika's bis zur Gegenwart. In: Dr. Petermann's Mitteilungen aus Justus Perthes' Geographischer Anstalt, Gotha, 1879. – A legújabb kutatások összefoglalása: H. Kellenbenz: Final Remarks: Production and Trade of Gold, Silver, Copper and Lead from 1450 to 1750. In: Precious Metals in the Age of Expansion. Papers of the XIVth International Congress of the Historical Sciences (San Francisco, 1975), Stuttgart, 1981, 307–328.

tételének eltolódása a fényűzési cikkekről a közfogyasztási cikkek javára, szükségszerűen maga után vonta az árösszetétel hasonló irányú megbillenését is. Hosszabb távon viszonylagosan csökkent a keleti fűszerek ára — amelyek kínálatát a portugálok tengeri szállítványai tetemesen fokozták; viszont emelkedett a közszükségleti cikkek ára — amelyek iránt a piaci vásárlásra utalt rétegek körének kiterjedése szélesedő keresletet támasztott. A közfogyasztási cikkek közül pedig elsősorban a mezőgazdasági termények, mellettük a nyersanyagok ára emelkedett, az iparcikkeké tőlük jelentősen elmaradt.²⁶ az agrártermeléstől részben vagy teljesen elszakadó népesség számának növekedése Nyugat-Európa iparosodó-tőkésedő körzeteiben pótlólagos élelmiszer- (valamint nyersanyag-) igényt váltott ki, amellyel a mezőgazdasági munka termelékenysége még nem tartott lépést (a földművelés hagyományos formáiról a fejlettebb vetésforgó-rendszerekre való áttérés csak a 17–18. században haladt előre Hollandiában, majd Angliában).²⁷

Ez az árforradalom — pontosabban: „agrár-árforradalom” vagy árstruktúra-forradalom — pedig nem korlátozódott Nyugat-Európára, hanem éppen a kibővülő intrakontinentális forgalmi kapcsolatok hálózata révén átsugárzott-átgyűrűzött Közép-Kelet-Európába is: átterjedt mindazokra az európai országokra, amelyek bevonódtak a modern világgazdaság keletkezésének folyamatába.²⁸ Az új árviszonyok nemcsak közvetlen kereskedelmi összeköttetések útján plántálódtak át a tőkésedés atlanti parti centrumaiból kelet felé — mint a lengyelországi gabonaexport esetében, amely túlnyomórészt Amszterdamba áramlott, vagy mint az észak-magyarországi (szlovákiai) rézexport esetében, amely a 16. század hatvanas éveiiig zömében ugyancsak a balti-északi-tengeri útvonalon jutott Antwerpenbe, később Amszterdamba és Hamburgba²⁹ —, hanem közvetve is, nem utolsósorban a délnémet városokon keresztül. Hiszen az utóbbiak a 16. század közepén még

²⁶ Az „árforradalom” és azt követő árhanyatlási periódus nyugat- és közép-európai vonatkozásainak újabb tárgyalásai: *F. P. Braudel–F. Spooner: Prices in Europe from 1450 to 1750*. In: *The Cambridge Economic History of Europe*, IV, 378. és köv., különösen 421, 464, 467, 481.; *B. H. Slicher van Bath: The Agrarian History of Western Europe A. D. 500–1850*. London, 1963. 197–198, 206–212.; *The Price Revolution in Sixteenth-Century England*, Edited with an Introduction by *P. H. Ramsey*, London, 1971.; *W. Abel: Agrarkrisen und Agrarkonjunktur. Eine Geschichte der Land- und Ernährungswirtschaft Mitteleuropas seit dem hohen Mittelalter*. Zweite Auflage, Hamburg–Berlin, 1966. 13, 113–120, 145, 152, 175.

²⁷ *B. H. Slicher van Bath: The Rise of Intensive Husbandry in the Low Countries*. In: *Britain and the Netherlands in Europe and Asia*. Edited by *J. S. Bromley* and *E. H. Kossman*, London, 1960. 130–153.; *R. Davis, The Rise of the Atlantic Economies*. London, 1973. 112–115.

²⁸ Az árforradalom Közép-Kelet-Európa országaiban: *S. Hozowski: The Revolution of Prices in Poland in the 16th and 17th Centuries*. *Acta Polonica Historica*, II, 1959. 7–12. és *Central Europe and the Sixteenth- and Seventeenth-century Price Revolution*, In: *Economy and Society in Early Modern Europe*. Edited by *P. Burke*, New York–London, 1972. 85–103.; *Št. Kazimír: Načrt vývoja cien obilnín na Slovensku v 16. a 17. stor.*, In: *Agrikultura. Zborník Pol'nohospodárskeho Muzeu v Nitre*, 9, Bratislava, 1970. és *Adalék a XVI. és XVII. századbeli árak és bérek fejlődéséhez*. *Történelmi Szemle*, XIX, 1976. 1–2, 167–210.; *Zimányi V.: Mouvements des prix hongrois et l'évolution européenne (XVIe–XVIIIe siècle)*. *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, XIX, 1973. 305–333.

²⁹ *L. pl. M. Małowist: Z zagadnień popytu na produkty krajów nadbałtyckich w Europie zachodniej w XVI wieku*. *Przegląd Historyczny*, 1959. 4, 720–752.; *M. Bogucka: Amsterdam and the Baltic in the First Half of the Seventeenth Century*, *The Economic History Review*, 2nd Ser., XXVI, 1973. 433–447.; *P. Jeannin: Le cuivre, les Fuggers et la Hanse*. *Annales E. S. C.*, 1955. 2, 229–236.; *J. Vlachovič: Slovak Copper Boom on World Markets in the 16th and the First Quarter of the 17th Centuries*. *Studia Historica Slovaca*, I, Bratislava, 1963.

virágzó forgalmat bonyolítottak le az Alpokon át Észak-Itáliával, a Rajna vonalán Németalfölddel, s ugyanakkor rendszeres kereskedelmi kapcsolatban álltak Közép-Kelet-Európával, így a Duna mentén Magyarországgal, ahová elsősorban textilárut vittek, s onnan szarvasmarhát hoztak.³⁰

Az új nyugat-európai árstruktúra, legdinamikusabb összetevőjével: a „forradalmi” gabonaárakkal, elérte tehát Közép-Kelet-Európa országait is – Magyarországot is, amely maga nem exportált gabonát az atlanti parti fogyasztóknak –, és felhajtotta a mezőgazdasági termények árát a *belső* piacon is. Következésképpen nemcsak a nyugat felé irányuló *kiviteli* tevékenység, hanem a *hazai* piacon történő terményértékesítés is magas haszonnal kecsegtetett.

Éppen ez volt az a vonzóerő, amely a közép-kelet-európai országok földesúri osztályának egyes rétegeit-csoportjait arra ösztönözte, hogy bekapcsolódjanak az agrárterményekkel való kereskedelembé: ahol lehetett, a kiviteli üzletbe, ahol erre nem nyílt mód, a hazai forgalomba – latba vetve feudális kiváltságaikat is a városi-polgári kereskedőkkel és a paraszti árutermelőkkel szemben. Korábban, a 15. században, az iparcikkek árához képest alacsony mezőgazdasági árak mellett, nemigen éreztek indítást erre: a termények piaci értékesítését többnyire jobbágyaiknak engedték át, akiktől viszont egyre inkább pénzben hajtották be a földjáradékot. Most viszont az árszinyok konjunkturális változására gazdasági magatartásuk változásával reagáltak: maguk tekintettek a piac felé. Hogy pedig megfelelő mennyiségű piacra bocsátható terményhez jussanak, ismét fokozódó mértékben vették igénybe jobbágyaik terményjáradékait, majd kiterjesztették saját kezelésű gazdaságukat is (*Gutswirtschaft, Vorwerk, fołwark, allodium, majorság*), amelyet eleinte – a 16. század második harmadában – részben fizetett munkával, részben ingyen robottal, a 16. század utolsó évtizedeitől kezdve messze túlnyomóan robotmunkával műveltettek – jobbágyaikat ismét röghöz kötve (illetve a jogilag kodifikált röghöz kötöttséget egyre inkább valóságos gyakorlattá téve), és munkajáradék-kötelezettségüket a végletekig kihasználva.³¹ Így váltott át a kedvező agrárárak és külkereskedelmi cserearányok közvetlen *előnye* hosszabb távra szólóan történelmi *hátrányba* a közép-kelet-európai országokra nézve, amennyiben éppen a feudális viszonyok megerősödését, újratermelését mozdította elő.

³⁰ W. Brulez: L'exportation des Pays-Bas vers l'Italie par voie de terre au milieu du XVIe siècle. *Annales E. S. C.*, 14, 1959. 461–491.; H. Van Der Wee: The Growth of the Antwerp Market and the European Economy (Fourteenth–Sixteenth Centuries). The Hague, 1963, I, 130–132, 180–182.; F. Lütge: Der Handel Nürnbergs nach dem Osten im 15./16. Jahrhundert. In: Beiträge zur Wirtschaftsgeschichte Nürnbergs. Nürnberg, 1967. I. 318–376.; J. Janaček: Prag und Nürnberg im 16. Jahrhundert (1489–1618). In: Der Aussenhandel Ostmitteleuropas 1450–1650. 204–228.; F. Lerner: Die Bedeutung des internationalen Ochsenhandels für die Fleischversorgung deutscher Städte im Spätmittelalter und der frühen Neuzeit. In: Internationaler Ochsenhandel (1350–1750). Hg. von E. Westermann, Stuttgart, 1979. 197–218.

³¹ Részletesebb kifejtését l. tanulmányainkban: Die Stellung des ungarischen Bauernkrieges von 1514 in der Agrargeschichte. In: Festschrift für Wilhelm Abel zum 75. Geburtstag. Hannover, 1974. I, 199–211. és Sixteenth-century Hungary: Commercial Activity and Market Production by the Nobles. In: Economy and Society in Early Modern Europe. Edited by P. Burke, New York–London, 1972, 113–133.; valamint korábban könyvünkben: Die ungarische Agrarentwicklung im 16–17. Jahrhundert. Abbiegung vom westeuropäischen Entwicklungsgang. *Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 54, Bp., 1964.

Fölmerül a kérdés: mennyiben tulajdonítható ez a retrográd folyamat a közép-kelet-európai, jelesen a magyarországi földesurak pénzhányának? Elég gyakran találkoznak ugyanis történetirodalmunkban olyan felfogással, amely szerint „hiába ismerte fel idejében több majorságépítő úr a fizetett munkával való dolgoztatás előnyeit, s hiába tettek a 16. század közepén több helyen is lépéseket a gyakorlatba való átvitelre”, tőke hiányában nem tudtak továbbhaladni ezen az úton.³²

Ezt az okfejtést nem tudjuk magunkévá tenni. Hiszen éppen az 1570-es években – akkortájt tehát, amikortól kezdve a retrográd tendencia szembetűnővé vált – vett az árforradalom Magyarországon is teljes lendületet, érték el a mezőgazdasági termények minden eddiginél magasabb árszintet, nyílt tágra az „árolló” a mezőgazdasági és az iparcikkek között. Ilyen körülmények között a terménykereskedő magyar urak magas kereskedelmi haszonra tettek szert; a fizetett munkához szükséges pénzeszközöket tehát nehézség nélkül előteremthették volna. Mi több: az árforradalom egyenesen kívánatossá is tehetette volna a bérmunkáltatást a földesurak szemében, hiszen az nemcsak az *agrárárak* és az *ipari árak* között nyitotta ki az ollót, hanem az *árak* és a *munkabérek* között is: az árak emelkedésével a bérek persze nem tartottak lépést. A 16. században a reálbérek jelentős csökkenése figyelhető meg.³³

A majorsági munkáltatás módszereiben beállott változás és az árforradalom között mégis közvetlen oksági összefüggést állapíthatunk meg – csak hogy nem a profitok és a bérek, hanem a *járadékok* alakulásának vonalán. A rohamos áremelkedés, a vele együtt járó nagyfokú pénzromlás a paraszti pénzszolgáltatásoknak – a feudális földjáradék a 15. századra Közép-Kelet-Európában is előrenyomult formájának – értékét tetemesen csökkentette. Hogy a földesurak a pénzjáradékot értékhatatlanságának arányában időről időre emeljék – mintegy „mozgó pénzjáradék-skálát” vezessenek be –, természetesen nem jöhetett szóba. A jövedelemcsökkenés kézenfekvő ellenszerül kínálkozott viszont, hogy a *pénzjáradékkal* szemben a feudális járadék *naturális* formáit, a termény- és munkaszolgáltatást aknázzák ki minél erőteljesebben, s így kárpótolják magukat a hanyatló értékű pénzszolgáltatásokért. A munkajáradék-növelés pedig – ami a 16. század utolsó, a 17. század első évtizedeiben sok helyütt a „limitálatlan”, „parancs szerinti” robot bevezetésébe torkollott – immár a kívánt mértékben biztosította az ingyen munkaerőt a földesurak számára, tehát szükségtelessé vált számukra, hogy a robotot – amint korábban a majorsági terjeszkedés első időszakában, a 16. század második harmadában tették – a szántóművelésben fizetett munkával egészítsék ki: kikapcsolta azt az indítékot, amely jelentősebb mértékű bérmunkáltatásra, tőkebefektetésre ösztönözte volna őket.³⁴

Az árforradalom előrelendítette a bérmunka alkalmazását a mezőgazdaság kapitalista vállalkozóinak, a tőkés bérlőknek az üzemeiben. Így történt Angliában, ahol „a pénz

³² Így vélekedik pl. *Maksay F.*: *Paraszság és majorgazdálkodás a XVI. századi Magyarországon*, Bp., 1958. 38., aki először hívta fel a figyelmet a majorsági bérmunka jelentős szerepére Magyarországon a 16. század derekán és visszaszorulására a század utolsó évtizedeitől.

³³ L. a 26. és 28. jegyzetben idézett irodalmat, valamint *E. H. Phelps Brown* and *S. V. Hopkins*: *Wage Rates and Prices. Evidence for Population Pressure in the Sixteenth Century*. *Economica*, n.s. XXIV, 1957, 289–306.; *W. Abel*: *Massenarmut und Hungerkrisen im vorindustriellen Deutschland*. Göttingen, 1972, 7.

³⁴ Részletesebb kifejtésre I. tanulmányunkat: *Corvées et travail salarié dans les exploitations seigneuriales de la Hongrie des XVI. et XVII. siècles*. In: *Paysannerie française, paysannerie hongroise (XVI–XX. siècles)*, Bp., 1973, 75–97.

értékének állandó csökkenése arany gyümölcsöket termelt a bérlőnek”, hiszen hanyatló értékű pénzbért (munkabért) fizetett munkásainak és hanyatló értékű pénzáradékot (bérleti díjat) a földtulajdonosoknak; így „bérmunkásai és földesura rovására egyaránt gazdagodott”.³⁵ Az árforradalom visszavetette ugyanezt a folyamatot a közép-kelet-európai földesurak önkezelésű gazdaságaiban, hiszen ez utóbbiak legfőljebb kezdő kapitalisták voltak, de gyakorlott feudális járadékosok. A munkabéren a pénzromlás körülményei között maguk is nyertek volna ugyan, a pénzáradékon azonban vesztek; márpedig ők nem a bérek és profitok gondolatvilágában éltek, hanem a járadékokéban.

A 16. századi árforradalom tehát – jóllehet Európa-szerte hasonló irányban befolyásolta az árak kölcsönös viszonyának, valamint az árak és bérek viszonyának alakulását – a nyugat-európaiktól lényegesen eltérő hatást gyakorolt a *termelési viszonyok* alakulására Kelet-Európában. Itt a mezőgazdasági árukereskedelem és áruterelés feudális-földesúri módszereinek felülkerekedéséhez járult hozzá, ami viszont a továbbiakban a természetes járadékokhoz való visszatérésnek, a naturálgazdálkodásba való bizonyos fokú visszahanyatlásnak, a szolgáparaszti (*servage-, Leibeigenschaft-, Erbuntertänigkeit-, perpetua rusticitas-*) jellegű jobbágyi kötelek létesítésének-visszaállításának következményét rejtette magában. A „második jobbágyság” létrejötté számos közép-kelet-európai országban: hátráltatta a belső piac, a társadalmi munkamegosztás fejlődését, torlaszt emelt a tőkés viszonyok kialakulásának falun és városban egyaránt; gátat vetett mind a kereskedő- és manufaktúra-burzsóázia, mind egy burzsóá orientációjú, angliai típusú „új nemesség” kiformálódásának, mind a paraszti polgárosulásnak.³⁶

E kedvezőtlen folyamatokat azután betetőzték és hatásaikat konzerválták a modern világgazdaság kibontakozásának új fejleményei – nevezetesen azok a változások, amelyek a 17. század közepére-második felére következtek be a kialakuló újkori világgazdasági rendszer három fő tényezőjének, három fő alkotórészének – a nyugat-európai, a kelet-európai és a gyarmati gazdaságnak – a helyzetében és egymáshoz való viszonyában.

4.

Ami a *gyarmati gazdaság távol-keleti* relációját illeti, először is arra a jelentős változásra kell felfigyelnünk, amelyen a hollandok ázsiai kereskedelme ment át a 17. század második felében. A változás nem kivetelük áruösszetételét érintette (továbbra is főleg nemesfémeket és vertpénzt vittek ki Távol-Keletre, mert európai termékek iránt csekély volt a kereslet Ázsiában),³⁷ hanem Amszterdam felé irányuló behozatalukban mutatkozott. Az importon belül megnőtt a keleti textilárak részesedése: 1668–70-ben több mint 36%-ra, 1698–1700-ban pedig már közel 55%-ra rúgott – szemben a század első felének még csak 14–16%-os hányadával. A 17. század végére tehát éppen a textilárak (gyapotszövetek, selymek) váltak a Holland Kelet-Indiai Társaság behozatalának elsőrendű tételévé, s az – 1620-hoz képest több mint ötszörösére nőtt – import

³⁵ Marx K.: A tőke. I. k., Bp., 1948. 804. – hivatkozással (*W. Stafford*) A compendious or brief examination of certayne ordinary complaints of divers of our countrymen in these our days. By W. S. Gentleman, London, 1581-re.

³⁶ A 31. jegyzetben idézett könyvünkben főleg 30–38, 74–94.

³⁷ M. A. P. Meilink-Roelofs: Aspects of Dutch Colonial Development in Asia in the Seventeenth Century. In: Britain and the Netherlands in Europe and Asia, 66.

áruszerkezetében azt a vezető helyet foglalták el, amelyet korábban a legkeresettebb fűszerfajta, a bors töltött be.³⁸

Hasonló fejlemények jellemezték az angolok ázsiai kereskedelmét is a 17. század folyamán. Az Angol Kelet-Indiai Társaság maga is túlnyomóan nemesfémeket (*bullion*) vitt ki Keletre, amiért a Társaságot hevesen támadták, s a „bullionisták” és „antibullionisták” között hosszú parlamenti és irodalmi vita lángolt fel.³⁹ Ennek ellenére még egy 1663. évi törvény is megengedte a *bullion* exportját, s a 17. század második felében nem kevésbé, mint az elsöben, továbbra is a nemesfémek alkották a Társaság kivitele teljes értékének döntő hányadát: 70 és 90% között mozgott az exportban való értékrészesedésük az egész 17. század során, sőt még a következő század első évtizedeiben is.⁴⁰ Az angolok ugyan kezdettől, a 17. század elejétől fogva törekedtek posztót (*gyapjúszövetet*) is kivinni a Táv-Keletre, de hamarosan rá kellett jönniük arra, hogy az ilyen cikkek ott „halott árunak” számítanak, s az exportált bálákat „molyok és hangyák rágják el”. „Az angol posztó Indiában nem kelendő; legfeljebb nagyurak vásárolják, hogy takarót készíttessenek belőle elefántjaiknak és nyeret lovaiknak. De ruházkodásra senki sem használja ezen a vidéken.”⁴¹ Sőt, az Angol Kelet-Indiai Társaság vonalán is hamarosan megindult és megélénkült az ellentétes irányú árumozgás: maga is növekvő mennyiségben kezdett behozni Indiából textilárukat – *gyapotszöveteket* (*calico* stb.); ezek mindinkább teret nyertek importjában a fűszerfélékkel szemben. Az angol társaság behozataláról (a behozatal Angliában értékesített hányadáról) 1621-ben – emlékszünk – még úgy vélekedtek, hogy az 2/3 részben borsból és egyéb fűszerfélékből állt; 1677-ben viszont már úgy ítélték meg annak áruösszetételét, hogy csupán 10%-át teszik ki fűszerek és festékanyagok, s 66%-át *gyapotszövetek*.⁴² A *calico*-import Indiából Angliába – amiről korábban alig lehetett hallani – az 1663–1669. évek átlagában 240 000 végre, 1699–1701-ben 861 000 végre ugrott; az utóbbi mennyiségnek 2/3-át tovább exportálták a kontinentális Nyugat-Európába.⁴³ A nyomott indiai *gyapot*árúk olcsóságukkal és tetszetős színeikkel-mintáikkal csakhamar széles piacot hódítottak maguknak, főleg a kevésbé tehető rétegeknél, Angliában, Franciaországban s másutt is – a Kelet-Indiai Társaság kereskedelmi tevékenységét illető újabb éles bírálatok s a honi *gyapjú*ipar érdekében kibocsátott behozatali tilalmak és gátló rendelkezések ellenére.⁴⁴

³⁸ *Glamann*, i. m. 13–15, 20–22, 134–139, 265. – A 17. század végén jelent meg először a holland behozatalban a tea és kávé említésre méltó mennyiségben (együttesen 4,24% részesedéssel), hogy azután a 18. század első felében a fő importtétel közé emelkedjenek: ugyanott, 14–15, 18, 183, 212.

³⁹ A vitáról – amely egyébként nagy lendületet adott az angol közgazdasági irodalom kibontakozásának – részletesen tájékoztat *Lipson*, i. m. II, 277–303.

⁴⁰ *K. N. Chaudhuri: Treasure and Trade Balances: the East India Company's Export Trade*, *The Economic History Review*, 2nd Ser., XXI, 3, 1968. 482–484.

⁴¹ *Lipson*: i. m. II, 277–278, 286. (1616, 1692); *F. J. Fisher: London's Export Trade in the Early Seventeenth Century*. *The Economic History Review*, 2nd Ser., III, 2, 1950. 157. (1614)

⁴² További mintegy 13–13%-át selymek (nyers- és szőtt selyem), illetve salétrom: *The East India Trade a Most Profitable Trade to the Kingdom (1677)* alapján közli *Lipson*, i. m. II, 288.

⁴³ *R. Davis: English Foreign Trade 1660–1700*. *The Economic History Review*, 2nd Ser., VII, 2, 1954. 153, 165. – A fűszerárúk import-részesedése ekkoriban (1699–1701) már kevesebb, mint 3%-ra esett vissza: ugyanott, 163–166.

⁴⁴ *J. Kulischer: Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters und der Neuzeit*. München–Berlin, 1929, II, 169–171.; *Lipson*, i. m. II, 96–97.; *R. Davis: English Foreign Trade 1700–1774*. *The Economic History Review*, 2nd Ser., XV, 1962.

Eszerint a kelet-ázsiai gyarmatok a 17. század második felében sem váltak még a nyugat-európai textilárúk – gyapjuszövetek – felvevő piacává; sőt inkább ellenkező irányú árumozgásnak lehetünk tanúi: éppen Kelet-Ázsiából szállítottak a nyugat-európai piacokra textilárúkat – főként gyapotszöveteket. Az utóbbiak iránti növekvő európai kereslet pedig hovatovább a gyapotipar angliai meghonosodásához vezetett: annak az iparágnak a kifejlődéséhez, amely utóbb az ipari forradalom melegágya lett a szigetországban.⁴⁵

5.

Amerikai relációban más természetű s közvetlenebb hatású változások következtek be, vagy kezdtek kibontakozni ez idő tájt a gyarmati gazdaság „modern” jellegű átfarmálódásának irányában.

A Spanyol-Indiákról jövő nemesfém-áradat, amely 1595-ig egyre dúsabbá dagadt, 1601 és 1630 között már süllyedő irányzatot vett, 1631 és 1660 között pedig zuhanásszerűen apadt.⁴⁶ Ezt a spanyol gyarmatok és Sevilla között folyó kereskedelem gyors hanyatlása kísérte a 17. század második negyedében.⁴⁷ Az amerikai gyarmatokkal való gazdasági kapcsolatnak eddigi legfőbb jellemzője a 17. század közepére mindinkább elhalványult. A nemesfém-özön elapadásával párhuzamosan viszont és különösen 1660 után egyre nagyobb méreteket öltött az amerikai gyarmatok más kincsei: a cukor és a dohány áradása Nyugat-Európa felé.

A tengerentúli cukor a portugálok amerikai gyarmatairól: rabszolga-munkaerővel művelt braziliai ültetvényeiről kezdte meg nemzetközi kereskedelmi pályáját még a 16. század utolsó évtizedeiben,⁴⁸ braziliai szállítmányok fedezték a 17. század első felében is az európai cukorfogyasztás túlnyomó részét. Ez idő tájt a spanyol-karibi térség telepein még jóval kevesebb cukrot termeltek; azok az angol és francia gyarmatok pedig, amelyek a 17. század első évtizedeiben létesültek az Antillák szigetein, főleg dohány- (emellett gyapot- és indigó-) termesztéssel kezdték, nagyrészt kisüzemi farmgazdaságok keretei között. Ám a nyugat-indiai dohánynak hamarosan konkurrensé támadt Virginia, az első észak-amerikai „dohánygyarmat” (*Tobacco Colony*) produkciójában, ami az 1630-as évek végén jelentős mértékű túltermeléshez és áreséshez vezetett; majd pedig arra készítette az Antillák angol és francia telepeseit, hogy cukornád-termesztésre térjenek át. A 17. század közepe táján játszódott le a fordulat: a telepések egy generáció során dohánytermesztőből cukornád-ültetvényessé váltak, a dohány átadta a helyét a cukornak, a farmgazdaság a rabszolgatartó ültetvényes gazdálkodásnak: kialakultak az Antillák tipikus „cukor-gyarmatai” (*Sugar Colonies*).⁴⁹

⁴⁵ Vö. R. Davis: *Comparative Advantage of the Levant and Cape Routes to India in the 16th and 17th Centuries*. Prato, 1978. 22.

⁴⁶ A nemesfém-behozatal az 1591–1595. években több mint 35 millió, az 1626–1630. években még közel 25 millió, az 1631–1635. periódusban már csak 17 millió, az 1656–1660. években viszont kevesebb mint 3,4 millió pesót tett ki: *Hamilton*, i. m. 34–35.

⁴⁷ H. et P. Chaunu: *Séville et l'Atlantique 1504–1650*. VI, 1, Paris, 1956. 338–340, 474.

⁴⁸ Vö. L. Stone: *Elizabethan Overseas Trade*. *The Economic History Review*, 2nd Ser., II, 1, 1949. 47.

⁴⁹ E. E. Rich: *Colonial Settlement and its Labour Problems*. In: *The Cambridge Economic History of Europe*, IV, 338–350; G. B. Masefield: *Crops and Livestock*, uyanott, 289–295.

Az angol és francia cukorgyarmatok (Jamaica, Barbados, Martinique stb.) megsokszorozták, tömegessé növelték a cukor behozatalát Európa felé, és árának lényeges csökkenését idézve elő, luxusáruból szélesebb rétegek fogyasztási cikkévé változtatták. Egyben lendületet adtak az Amerika felé irányuló európai és nyugat-afrikai kivitelnek is, mert rohamosan bővülő igénnyel léptek fel textilárúk és egyéb ipari termékek, valamint rabszolga-munkaerő iránt. Sőt, a nyugat-indiai kisebb angol gyarmatokon haladt előre a cukor-monokultúrás specializáció először olyan fokig, hogy tekintélyes élelmiszer- (gabona-, hús-, hal-) import szükségletet is támasztott; ezt részben Angliából, Írországból, részben az észak-amerikai brit „kenyérgyarmatokról” (New York, New Jersey, Pennsylvania: *Bread Colonies*) fedezték, amelyek a 17. század utolsó harmadában alakultak ki. Ezek az észak-amerikai gyarmatok pedig — amelyeknek még nemigen volt saját kiviteli termékük a transzatlanti forgalom számára — az Antillákkal folytatott kereskedelemből származó cukorbehozataluk egy részét maguk is tovább exportálták Európa felé — iparcikk-importjuk ellentételeként.⁵⁰

Ezt, a 17. század közepétől fogva kiterjedő, s egyben modern, munkamegosztásos jelleget öltetni kezdő transzatlanti áruforgalmat Amerika és Európa, valamint Nyugat-Afrika között eleinte még főleg a holland kereskedők közvetítették; utóbb (a cromwelli diszkriminációs törvényektől is támogatva — amelyek hatásosabb eszköznek bizonyultak a hollandokkal szemben az amerikai, mint az európai vizeken) — saját gyarmataikat illetően nagyrészt az angolok vették kezükbe. Az angol kereskedelmi flotta volumenének hatalmas felfutása az angol polgári forradalmat követő évtizedekben — az európai (atlanti part menti) hajózás mellett — éppen az amerikai gyarmatokkal való áruforgalomra összpontosult.⁵¹ A Nyugat-Indiákról Londonba irányuló cukorimport, amely a 17. század első felében még egészen jelentéktelen volt, az 1663–1669. évek átlagában már 148 000 mázsát, 1699–1701-ben 371 000 mázsát tett ki; a Virginiából és Marylandból az angol fővárosba szállított dohány mennyisége az 1630-as évek mintegy 4500 mázsájáról 1662–1663-ban közel 32 000, 1699–1701-ben 100 000 mázsára ugrott; a behozott cukor 1/3-át, a dohány 2/3-át ugyancsak tovább exportálták a nyugat-európai kontinensre. „Az új típusú angol kereskedelmi expanzió az Európán kívüli telepekről származó kínálatának olcsóságával tört utat magának, és teremtett új tömeges fogyasztó piacokat.”⁵²

Egészében véve az Amerikával folytatott kereskedelem — éppen, mert modern, munkamegosztásos mozzanatai jutottak túlsúlyra — olyan rohamosan terjeszkedett ki ez idő tájt, hogy a holland hajózás abszolút mértékű visszaesése nélkül kerülhetett sor az angol (és francia) hajózás tekintélyes növekedésére. Az angol kereskedelmi flotta űrtartalma az 1629. évi 115 000 tonnáról 1686-ban 340 000 tonnára futott fel.⁵³

⁵⁰A. P. Newton: *The European Nations in the West Indies 1493–1688*, Second Edition, New York, 1967, 196–199, 279–285.; J. Clapham: *A Concise Economic History of Britain from the Earliest Times to 1750*. Cambridge, 1949, 238, 281, 285, 291.; H. U. Faulkner: *Amerikanische Wirtschaftsgeschichte*. Dresden, 1929. I, 77–91, 139–143.

⁵¹L. A. Harper: *The English Navigation Laws*. New York, 1939. 242–245.; Lipson: *The Economic History of England*. III, *The Age of Mercantilism*. London, 1947. 139.; J. H. Parry: *Transport and Trade Routes*. In: *The Cambridge Economic History of Europe*, IV, 206–207.

⁵²Davis, i. m. 1954, 152–153, 165.

⁵³R. Davis: *The Rise of the English Shipping Industry in the Seventeenth and Eighteenth Centuries*, London, 1962, 15, 27.

Arra az időre tehát, amikorra az amerikai gyarmatokkal való gazdasági kapcsolatok *első* időszakának jellemző jegyei elhalványultak, kezdett kibontakozni e kapcsolatoknak új, a világgazdasági munkamegosztással összefüggő jellege. A modern világgazdaság kialakulási folyamata újabb, *második* szakaszába lépett: amikor a transzatlanti útvonalak immár a modern típusú nemzetközi kereskedelem útvonalaiává váltak. A 17. század elején Anglia, eltekintve kelet-indiai kereskedelmétől, szinte egész áruforgalmát Európával bonyolította még le; a század végén a szigetország árubehozatalának csaknem 1/3-a már a gyarmatokról származott, egész kivitelének mintegy 30%-át amerikai és távolkeleti áruk (kivált dohány, cukor és gyapotszövet) re-exportja tette ki, és egész kivitelének több mint 15%-a már a gyarmatokra irányult. „Az angol kereskedelem . . . most már nagymértékben az Európán kívüli világra támaszkodott.”⁵⁴

A modern világgazdaság kialakulásának e második időszakában megszűnt tehát az a sajátos történelmi helyzet, amelyben a Nyugat-Európa és Közép-Kelet-Európa közötti reláció volt a bontakozó modern típusú távolsági forgalom fő hordozója; következtülésképpen csökkent a közép-kelet-európai országok *viszonylagos* részesedése a nyugat-európai központra orientált nemzetközi kereskedelemben, aránylagos súlya a fejlődő világgazdasági kapcsolatok rendszerében.

6.

A modern világgazdaság kialakulásának első időszakában a nyugat-európai iparfejlődés előrehaladása, agrárcikkek iránt támasztott keresletének emelkedése, a mezőgazdasági termények kedvező reálcsere-arányok mellett való értékesítésének lehetősége az árforradalom viszonyai között – mint láttuk – a *közép-kelet-európai* országok mezőgazdaságát a piacra termelés fokozására serkentette. Ösztönzést nyújtott a mezőgazdasági árutermelés paraszti tendenciájának is, de főként az eddig kevésbé jelentős földesúri árukereskedelem és árutermelés előnyomulását mozdította elő.

Az agrárfejlődés feudális földesúri irányzatának felülkerekedése viszont, a „második jobbgátság” létrejötté Közép-Kelet-Európa számos országában – szükségképpen hamarosan felszínre hozta saját súlyos belső ellentmondásait: a 17. század közepén-második felében már beleütközött azokba az objektív korlátokba, amelyeket termelési, árutermelési és exportlehetőségei elé önmaga emelt. Megmutatkozott ez a lengyelországi gabonakivitel kedvezőtlen alakulásában, ami részben a nyugat-európai piaci és árviszonyok, részben a lengyelországi termelés oldaláról lel magyarázatot. Az utóbbira vallanak az olyan adatok, amelyek szerint már az 1630–40-es években nemegyszer előfordult, hogy a Gdańskból kifutó holland hajóknak ballaszt maradt a fedélzetén: a gdański gabonakínálat nem volt elegendő a nyugat-európai kereslethez képest.⁵⁵ 1650–1699 között azután a Szund-szoroson át⁵⁶ nyugat felé szállított gabona átlagos évi

⁵⁴ Davis, i. m. 1954, 150.

⁵⁵ M. Bogucka: Handel bałtycki a bilans handlowy Polski w pierwszej polowie XVII wieku. Przegład Historyczny, LIX, 2, 1968. 248–251.

⁵⁶ A Szund-vámjegyzékek nagyszabású feldolgozása: A. E. Christensen: Dutch Trade to the Baltic around 1600. Studies in the Sound Toll Registers and Dutch Shipping Records. Copenhagen–The Hague, 1941. – A külföldi jelentőségéről és hiányairól: P. Jeannin: Les comptes du Sund comme source pour la construction d'indices généraux de l'activité économique en Europe (XVIIe–XVIIIe siècle), Revue Historique, CCXXXI, 1964. 92–95, 313.

mennyisége már 55 800 lastra csökkent az 1600–1649 közötti évek 68 500 last átlagával szemben; 1700–1749 között pedig egyenesen 31 800 lastra esett vissza.⁵⁷ A gabonakivitel hanyatlása a balti-tengeri kereskedelem áruösszetételének jelentős átalakulásához vezetett a 17. század közepétől fogva: a fa és egyéb hajóépítési és -felszerelési nyersanyagok (*naval stores*), valamint a (svédországi) vas került a Nyugat-Európa irányuló kivitel előterébe.⁵⁸ A lengyel gabonaexport csökkenése mögött részben a terméshozamok csökkenése állt, ami – a paraszti árutermeléssel és a bérmunkáltató nemesi árutermeléssel szemben – a robotmunkát végletekig kiaknázó földesúri árutermelés eluralkodására, a jobbágygazdaságokat tönkretévő fojwark-rendszerre vezethető vissza.⁵⁹ A robotoltató földesúri árutermelés mély belső ellentmondása mutatkozott meg abban, hogy elnyomorította a parasztgazdaságokat: saját munkaerő- és munkaeszköz-forrását.⁶⁰

De megnyilvánult ez a korlátozó hatás a magyarországi marhakivitel visszaesésében is, amelynek fő árutermelési bázisa nem a földesúri önkezelésű gazdaság, hanem az alföldi mezővárosi-falusi parasztgazdaság volt és maradt. A polgári-paraszti marhakereskedők piaci tevékenységét gátló földesúri ténykedésekben, a feudális urak konkurenciájában, elnyomó-megszorító rendszabályaiban jutott ez a hatás közvetlenül kifejezésre.⁶¹ Ezek a belső, feudális korlátok is közrejátszottak – az exportpiaci viszonyok kedvezőtlen alakulása és egyéb tényezők mellett – abban, hogy a már a 17. század első felében észlelt akadozások-ingadozások után, a 17. század közepére-második felére bekövetkezett a magyarországi marhakivitel lehanyatlása, a magyar polgári-paraszti marhatőzsérek elszegényedése, tönkremenetele. Jellemző, hogy a nyugatra irányuló marhaexport, amelynek évi mennyiségét az 1560–1580-as években statisztikailag alátámaszthatóan minimálisan évi 60–80 ezer darabra tehetjük (egyes kutatók százezres, sőt kétszázezres számokra következtetnek),⁶² a 17. század második felében beállott nagyarányú vissza-

⁵⁷J. A. Faber: Het problem van de dalende graanvoer uit de Oostzeelanden in de tweede helft van de zeventiende eeuw. In: A. A. G. Bijdragen, 9, Wageningen, 1963. 12. – Egy másik holland szerző – úgyszintén a Szund-vámjegyzékek alapján – kevésbé jellemző időbeli bontásban adja ugyan meg a balti-tengeri gabonakivitel átlagszámait, de így is rávilágít a hanyatlásra. Eszerint 1562 és 1657 között összesen 4,6 millió last, 1661 és 1783 között pedig 4,7 millió last gabonát szállítottak nyugat felé a Szund-szoroson át. Ez az első időszakban 47 900, a másodikban 38 500 last évi átlagot jelentett: W. S. Unger: Trade through the Sound in the Seventeenth and Eighteenth Centuries. The Economic History Review, 2nd Ser., XII, 2, 1959. 213.

⁵⁸S.-E. Åström: From Cloth to Iron: The Anglo-Baltic Trade in the Late 17th Century. I, Helsinki, 1963. 29, 32, 41–44.

⁵⁹J. Topolski: La régression économique en Pologne du XVIe au XVIIIe siècle, Acta Poloniae Historica, VII, 1962. 46–49.; W. Szygielski: Die ökonomische Aktivität des polnischen Adels im 16–18. Jahrhundert. Studia Historiae Oeconomicae, 2, Poznań, 1967. 85–87.

⁶⁰A baltikummi holland kereskedelem fontos közszükségleti áruja volt a sózott hering is, amelyet azonban ellenkező irányban: nyugat felől, az Északi-tengerről hoztak be a Szund-szoroson át a balti kikötőkbe. E téren is hasonlóan csökkenő tendencia érvényesült: az 1599–1612 között évi 20–25 000 lastról 1660-ra 16 000 last alá, majd az 1720-as évekre mintegy 8000 lastra: A. R. Michell: The European Fisheries in Early Modern History. In: The Cambridge Economic History of Europe, V, 149.

⁶¹L. fentebb idézett könyvünket, különösen 49. s köv.

⁶²L. Makkai: Der ungarische Viehhandel 1550–1650. In: Der Aussenhandel Ostmitteleuropas 1450–1650, 492.; H. Prickler: Das Volumen des westlichen ungarischen Aussenhandels vom 16. Jahrhundert bis 1700. In: Die wirtschaftlichen Auswirkungen der Türkenkriege. Hg. von O. Pickl, Graz, 1971. 140.; I. N. Kiss: Die Bedeutung der ungarischen Viehzucht für Ungarn und Mitteleuropa vom 16. bis zum 18. Jahrhundert. In: Internationaler Ochsenhandel (1350–1750), 105.

esés után, még az 1730-as években is csak évi 50–60 ezer körül mozgott, és csupán az 1760-as években érte el a két évszázad előtti színvonalat.⁶³

Ami pedig a magyarországi export másik fő cikkét illeti – méghozzá az egyetlen, amely a 16. században megtalálta az utat az atlanti parti piacokra: Antwerpenbe, majd Hamburgba és Amszterdamba, éspedig az akkori viszonyok között igen jelentős mennyiségben –: a réz sem tudta ezt a pozícióját szilárddá tenni, a 17. század közepére – második felére is megőrizni a kialakuló modern világgazdaság nyugat-európai központjaiban. A beszercebányai (Neusohl, Banská Bystrica) réztermelés, amelynek évi átlaga a 16. század első felében, a Thurzó–Fugger korszakban kb. 24 ezer mázsára rúgott (s ennek a mennyiségnek legalábbis 4/5-e nyugati kivitelre került), s amely a Fuggerek kivonulása után, a 16. század második felében is 12–13 ezer, de még az 1610-es évek elején is 8–10 ezer mázsát tett ki, a 17. század közepén már legfeljebb 3–4 ezer mázsás évi átlagot ért el – ugyanakkor, amikor az előző században tőle még messze elmaradó svédországi réztermelés évi mennyisége mintegy 50 ezer mázsára futott fel. A magyarországi réz – ha a bécsi udvar által holland, majd angol tőkésektől felvett államkölcsönök fedezeteként később is számba jött – immár csak alárendelt szerepet játszhatott a világpiacon, amelyen a túlerejű svéd mellett ez időre újabb vetélytársak is megjelentek: a japáni, majd a chilei.⁶⁴

7.

A közép-kelet-európai áruterelés fejlődésének megtorpanása, hanyatlása tehát ez országok *exportképességében*, nyugat felé irányuló kivitelük egyes ágazatainak – a lengyelországi gabonaexportnak, a magyarországi marha- és rézexportnak – a visszaesésében közvetlenül, számszerűen is kimutatható. De hozzátehetjük – bár ez idő szerint mennyiségileg még csak közvetve tudjuk megragadni –: előbb-utóbb szükségképpen észlelhetővé vált nyugatról származó behozataluk, *importfelvevő képességük* tekintetében is. Hiszen az agrárfejlődés feudális-földesúri tendenciájának felülkerekedése, a „második jobbágyság” megszilárdulása számos közép-kelet-európai országban: keresztezte-hátráltatta a polgári városfejlődést csakúgy, mint a parasztság polgári fejlődését; tehát visszavetette a piacon jelentkező iparcikk-keresletet, korlátozta a modern típusú – belső és nemzetközi – kereskedelem felvevő bázisát.⁶⁵

⁶³ Magyarország ki- és beviteli forgalma az 1733, 1735, 1736, 1737, 1738, 1741, 1743. évben, Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, 1894. 100–101, 180–181, 184–185, 278–279, 284–285, 362–363; 1895, 65–73.; 1897, 358–359.; *Eckhart F.*: A bécsi udvar gazdasági politikája Magyarországon Mária Terézia korában. Bp., 1922. 218. – Vö. *Ember Gy.*: Magyarország külkereskedelmi áruforgalma a XVII. század második harmadában. Századok, 1975. 5–6, 829, 839–840, 867.

⁶⁴ *Vlachovič*, i. m. 70, 72–79, 81–87.; *Van der Wee*, i. m. I, 523.; *H. Srbik*: Der staatliche Exporthandel Österreichs von Leopold I. bis Maria Theresia. Wien–Leipzig, 1907. 38, 43, 52–53, 126–128, 429.; *E. F. Heckscher*: An Economic History of Sweden. Cambridge, Mass., 1954. 72, 85–88.; *K. Glammann*: The Dutch East India Company's Trade in Japanese Copper 1645–1736. The Scandinavian Economic History Review, I, 1953.; *C. H. Haring*: Trade and Navigation between Spain and the Indies in the Time of the Habsburgs. Cambridge, Mass., 1918, 156.

⁶⁵ L. idézett könyvünket, különösen 39, 44–45, 80, 83–85, 92–94.; *M. Małowist*: Die Problematik der sozial-wirtschaftlichen Geschichte Polens vom 15. bis zum 17. Jahrhundert. In: La Renaissance et la Réformation en Pologne et en Hongrie, 1450–1650, Bp., 1963, 22–24.

Jelentős tanulságot nyújthat ebből a szempontból a londoni exportkereskedelem alakulása — mivel a főváros bonyolította le a korabeli angol külkereskedelem kétharmad-háromnegyed részét, kivételének legalább háromnegyedét gyapjúszövetek tették ki,⁶⁶ az exportált gyapjúszövetek bizonyos hányada pedig a közép-kelet-európai piacon talált fogyasztóra.⁶⁷ Témánkat közvetlenül érinti tehát az a kérdés, hogy mekkora volt ez a hányad, s változott-e a 16–17. század folyamán.

Az angol textilkivitel: a hagyományos nehéz posztófajták (*broadcloths, old draperies*) kivitele — százados előzmények után —⁶⁸ az első Tudorok idején vett lendületet, a 15. század végétől a 16. század közepéig több mint kétszeresére: átlag 50 000 végről mintegy 120 000 végre emelkedett.⁶⁹ Anglia egész exportjának 78%-át tette ki 1565-ben;⁷⁰ így a gyapjúkivitel korábban kiemelkedő részesedése 6,3%-ra csökkent, az ólomé és óné együtt 5%-ot ért el. A tekintélyes posztómennyiség főleg a *West Country* (Wiltshire, Gloucestershire, Somerset, Oxfordshire) termeléséből származott; túlnyomó részét a londoni exportőrök kiváltságolt társasága, a *Merchant Adventurers* vásárolta fel, és Antwerpenbe szállította, a nemzetközi kereskedelem fő központjába. Innen került tovább a kontinentális piacokra.⁷¹

⁶⁶ Az arányszámok a 17. század első felére vonatkoznak: az amerikai cukor és dohány, valamint az indiai gyapotszövetek re-exportjának nagyarányú kifejlődése előtti időre: *F. J. Fisher*: London's Export Trade in the Early Seventeenth Century. *The Economic History Review*, 2nd Ser., III, 2, 1950. 152, 155.; *A. Friis*: Alderman Cockayne's Project and the Cloth Trade. *The Commercial Policy of England in its Main Aspects 1603–1625*. Copenhagen–London, 1927. 70, 246. — Korábban ezek az arányszámok még magasabbak lehettek; Erzsébet királynő korában London részesedését az ország külkereskedelmében több mint négyötödre s a textilárúk hányadát az angol kivitelben ugyanennyire becsülik: *L. Stone*: Elizabethan Overseas Trade. *The Economic History Review*, 2nd Ser., II, 1, 1949. 36, 45. — A többi angol kikötő (*outports*) forgalmára — amelyek a londoninak mintegy egynegyed részét kitevő textilkivitel bonyolították le a 17. század első felében —: *W. B. Stephens*: The Cloth Exports of the Provincial Ports 1600–1640. *The Economic History Review*, 2nd Ser., XXII, 2, 1969. 228–243.

⁶⁷ Vö. *Székely Gy.*: A németalföldi és az angol posztó fajtáinak elterjedése a XIII–XVIII. századi Közép-Európában. *Századok*, 1968, 1–2, 27–29.; *Endrei W.*: Középkori angol textilimportunk gyapjúszövevei. *Századok*, 1970. 2, 290–294.; valamint tanulmányunk: Magyarország nyugati gyapjúszövet-behozatala a XV. és XVI. század közepén. *Történelmi Szemle*, 1971. 1–2, 25–34.

⁶⁸ *E. M. Carus-Wilson*: Trends in the Export of English Woollens in the Fourteenth Century. *The Economic History Review*, 2nd Ser., III, 2, 1950. 162–179.; *M. Postan*: The Trade of Medieval Europe: the North, In: *The Cambridge Economic History of Europe*, Vol. II; Trade and Industry in the Middle Ages, Edited by *M. Postan*, and *E. E. Rich*, Cambridge, 1952, 131, 192–193.

⁶⁹ *G. Schanz*: Englische Handelspolitik gegen Ende des Mittelalters. Leipzig, 1881. I, 11.; II, 86–87.; *R. M. Carus-Wilson*: The Woollen Industry. In: *The Cambridge Economic History of Europe*, Vol. II, 416–417.; *F. J. Fisher*: Commercial Trends and Policy in Sixteenth-Century England. *The Economic History Review*, X, 2, 1940. 96–97. — Utóbbi a londoni posztókivitel alakulását a 16. század derekáig a következőkben adja meg: 1500–1502 (átlag): 49 214, 1527–1529 (átlag): 75 431, 1545–1547 (átlag): 118 642, 1550: 132 767, 1551: 112 710, 1552: 84 968 vég (*shortcloth*).

⁷⁰ 1565-ben csak Londonból 134 055 vég posztót vittek ki, de ez különösen élénk forgalmú év volt, amikor az export több mint egyharmaddal múlta felül a következő évtized átlagát: *Stone*, i. m. 37.

⁷¹ *Stone*, i. m. 37–40.; *E. Lipson*: *The Economic History of England*, II, The Age of Mercantilism, Fourth Edition, London, 1947, 69, 196–197.

A 16. század második fele nem hozott újabb mennyiségi növekedést az angol textilkivitelenben.⁷² Londonból 1598-ban⁷³ 105 510 vég posztót exportáltak: kevesebbet, mint a századközep konjunkturális esztendeiben, de kiegyensúlyozva az időközbeni nagyobb visszaeséseket.⁷⁴ A kivitel útjai, piaci ugyanis változtak időközben. Az antwerpeni piac uralmi helyzete megszűnt;⁷⁵ az 1560-as évek közepétől kezdve a *Merchant Adventurers* északabbi kikötőkbe helyezte át székhelyét: az észak-németalföldi Middelburg és különösen az északnémet Emden, majd Stade, végül Hamburg vette át az angol szövetek zömének közvetítését a kontinensre.⁷⁶ Emellett 1579-ben megalakult az *Eastland Company*, amely balti-tengeri kikötőkbe – Elblagba (Elbing), Gdańskba – exportált.⁷⁷ Az 1588. évi londoni szövetkivitel mintegy 80%-át a *Merchant Adventurers*, közel 12%-át az *Eastland Company* bonyolította le.⁷⁸

Hogy Németalföldről az északnémet városokba helyeződött át az angol posztószállítványok fő útja,⁷⁹ a textilkivitel minőségi összetételére is kihatott: közrejátszott abban, hogy az „igazi” posztó (*cloth*) mellett megnőtt az ún. *kersey* (*kersie*) forgalma. Az angol textiliparnak ez a viszonylag olcsóbb, durvább gyapjúból készült terméke⁸⁰ ugyanis – amelynek egyik fő termelési körzete Észak-Angliában, Yorkshire-ban volt (innen: *northern kersies*) –⁸¹ szélesebb vásárlói rétegek keresletét elégítette ki, „tömegfogyasztásra” szolgálhatott a németalföldinél kisebb fizetőképességű német piacon.⁸² A *Merchant Adventurers* 1564-ben, amikor először települt át, rövid időre, Emdenbe, hajóin 50 000 vég posztót és 25 000 vég *kerseyt* vitt magával;⁸³ 1598-ban pedig Londonból 58 053 vég posztót és 13 305 vég *kerseyt*, meg 1970 ún. *Devon dozent* exportált.⁸⁴ Az

⁷² Vö. F. J. Fisher: *Tawney's Century*, In: *Essays in the Economic and Social History of Tudor and Stuart England*, Edited by F. J. Fisher, Cambridge, 1961, 7–8.

⁷³ Pontosabban: az 1597. szeptember 29-től 1598. szeptember 29-ig terjedő pénzügyi évben. A Szent Mihály-naptól Szent Mihály-napig tartó *Exchequer year*-re l. *Carus–Wilson*, i. m. 1950, 178.

⁷⁴ Az 1598. évi adat: *Stone*, i. m. 58. – A 16. század utolsó két évtizedének hároméves átlagadatai közül *Fisher*, i. m. 1940, 96. alapján a következőket említjük: 1580–1582: 98 002, 1589–1591: 98 806, 1592–1594: 101 678, 1598–1600: 103 032 vég.

⁷⁵ *H. Van der Wee*, i. m. I, 228–230, 236–238.

⁷⁶ A *Merchant Adventurers* németországi székhelye a 16. század utolsó harmadában többször változott az említett városok között, végül 1611-ben Hamburgban állandósult, amely „valamennyi Hansa-város közül a legbarátságosabb volt Anglia irányában”: *Lipson*, i. m. II, 199–211.; vö. *R. Ehrenberg*, *Hamburg und England im Zeitalter der Königin Elisabeth*. Jena, 1896. 310–311.

⁷⁷ *Lipson*, i. m. II, 315–318.

⁷⁸ *Stone*, i. m. 50–51, 58. – Egy 1619. évi becslés szerint az *Eastland Company* forgalma egyenlőcsúcsát tette ki a *Merchant Adventurers*-ének: *Lipson*, i. m. II, 319.

⁷⁹ A *Merchant Adventurers* több árut irányítottak a német kikötőbe, mint Middelburgba. „Erzsébet királyné korában... Németország lépett Németalföld helyére, mint az angol posztó fő közvetítő piaca az európai kontinensen... Az angol kereskedők... érdekltségének központja német földre tevődött át. Ez egy korszak végét jelezte”: *Lipson*, i. m. II, 196, 203.

⁸⁰ Műszaki jellemzőire l. *Endrei W.*, *Az angol karasia Magyarországon. Századok*. 1974, 4, 785.

⁸¹ *Carus–Wilson*, i. m. 1952, 418–419.; *B. E. Supple*: *Commercial Crisis and Change in England 1600–1642. A Study in the Instability of a Mercantile Economy*. Cambridge. 1964, 260–261.; *Endrei*, i. m. 1974, 793–794.

⁸² *R. H. Tawney*: *Business and Politics under James I. Lionel Cranfield as Merchant and Minister*, Cambridge, 1958. 37, 45.

⁸³ *Lipson*, i. m. II, 200.

⁸⁴ *Stone*, i. m. 58.; a *Devon dozen* Devonshire-ban készült festetlen *kerseyt* jelentett: *Lipson*, i. m. II, 188. – Egy korabeli szerző a társaság évi kivitelét 60 000 vég festetlen posztóra (*white cloths*) és

utóbbi tételek azonban összesítve csak 62 980 1/2 *cloth*-t tettek ki, mert a vámhivatalok egységes vámszabás alkalmazása érdekében az olcsóbb fajtákból többet: a *kersey*ből 3, a *Devon dozen*ből 4 véget számítottak át *cloth*-ra (*shortcloth*).⁸⁵ Így az 1598-ban Londonból kivitt, már említett 105 510 *cloth* voltaképpen 83 821 vég „igazi” posztóból, 54 731 vég *kersey*ből és 13 748 vég *Devon dozen*ből állt,⁸⁶ tehát a változó piaci feltételekhez való alkalmazkodást jelezte.

Az északi- és balti-tengeri kikötőkön át a kontinensre áramló angol posztók és *kerseyk* pedig nemcsak német földön találtak fogyasztóra, hanem sikeresen nyomultak előre Lengyelországban és Magyarországon⁸⁷ is, ahol az utóbbiak *karazja*, *karasia* néven váltak ismeretessé.⁸⁸ A közép-kelet-európai piacokon ugyanis a 16. század utolsó évtizedeiben a már említett magas agrárarak, konjunkturális gabona- és marhakiviteli lehetőségek következtében számottevő vásárlóerő jelentkezett. „Általános érvényű az a tapasztalat – olvashatjuk a századforduló egy híres londoni üzletemberének, Lionel Cranfieldnek, I. Jakab későbbi miniszterének üzleti levelezésében –, hogy amikor a gabona jó áron kel el Danzigban, akkor a posztó és *kersey* minden fajtája könnyen lel vásárlóra Lengyelországban, mert azáltal a nemeseknek is, a parasztnak is van pénzük, hogy kifizessék tartozásaikat, és új hitelt vegyenek fel.”⁸⁹ A magyarországi piac jelentőségére még több fény derül Cranfield egyik faktorának, Richard Rawstormnak a leveleiből, aki Emdenben, majd Stadeban tartotta fenn irodáját, és fő árucikkét: a *northern kerseyt*⁹⁰ nagyrészt német, kivált nürnbergi kereskedőknek adta tovább, akik azután Magyarország felé is közvetítették.⁹¹ Rawstorm sok idevágó utalása közül hadd említsük csupán egyik 1601-ben kelt levelét, amelyben a magyarországi viszonyok kedvezőtlen alakulásáról panaszkodott, és úgy vélekedett, hogy az akkori viszonyok között (a tizenöt éves háborút értette) senki sem fog vállalkozásba bocsátkozni Magyarországon, „ahol pedig a *kerseyk* a legnagyobb keletnek örvendenek”. Ehhez a kitételhez Cranfield jeles biográfusa a következő megjegyzést fűzte: „Az olvasó, aki azzal az állítással találkozik, hogy Magyarország a

40 000 vég durvább gyapjúszövetre (*kersies*, *dozens* stb.) becsülte: *Wheeler: A Treatise of Commerce*. London, 1601. 21–22. old. alapján idézi *Lipson*, i. m. II, 228.

⁸⁵ *Carus–Wilson*, i. m. 178.; *Stone*, i. m. 57.

⁸⁶ *Stone*, i. m. 58.

⁸⁷ Magyarországra dél felől is érkezhetett angol posztó és *kersey* – azokból a szállítmányokból, amelyeket az 1581-ben alapított *Levant Company* hozott adriai kikötőkbe is: *R. Davis: England and the Mediterranean*. 1570–1670. In: *Essays in the Economic and Social History of Tudor and Stuart England*. Edited by *F. J. Fisher*, Cambridge, 1961. 120. – 1598-ban 18 031 vég *kerseyt* szállított a *Levant Company* a mediterrán térségbe: *Stone*, i. m. 58.

⁸⁸ Az 1457–58. évi harmincadnapló még *kirsing* néven említette: *Kováts F.: Nyugat-Magyarország áruforgalma a XV. században a pozsonyi harmincadkönyv alapján*. Bp., 1902. 20, 99–100. – Később a *karasia* elnevezés vált általánossá.

⁸⁹ Idézi *Supple*, i. m. 29.

⁹⁰ Az északnémet és a holland piacviszonyok különbözőségére jellemző, hogy míg Rawstorm: Stadeban főként olcsó *northern kerseyt*, addig Cranfield másik faktora, Daniel Cooper Middelburgban elsősorban drága *cloth*-t bocsátott áruba. Az árkülönbségek szembeűnőek. 1601-ben Rawstorm 444 vég posztót, 2070 vég *northern kerseyt* és 16 vég finomabb, *Devonshire kerseyt* adott el: 3278, 3281, illetve 37, összesen 6596 font sterling értékben. Cooper ugyanez évben 488 vég posztót és 405 *Devonshire kerseyt* értékesített: 8653, illetve 1382, összesen 10 035 font sterlingért: *Tawney*, i. m. 36, 45, 65.

⁹¹ *Tawney*, i. m. 41, 57–58, 60.

kersey-szövetek legnagyobb európai piaca, először nyilván meg fogja dörzsölni a szemét, pedig ez a kijelentés nem valami meggondolatlan botlás.”⁹²

Cranfield németországi faktorának a kijelentése – tehetjük hozzá a magunk részéről – tartalmaz ugyan egy adag túlzást, de még ezzel együtt is arról tanúskodik, hogy a *megelőző* évtizedekben, a 16. század utolsó harmadában az angol posztó és *kersey* tekintélyes mennyiségben talált utat Magyarországra, főleg északnémet kikötőkön át és Nürnbergben keresztül.⁹³ Rawstorm panasza pedig az újabban felmerült értékesítési nehézségekről – mintegy a *következő* évtizedek ellenkező irányú fejleményeit vetítik előre: az angol gyapjúszoetek németországi és közép-kelet-európai piacának telítődését, illetve szűkülését. Ez tükröződik azokban a számszerű adatokban, amelyek a 17. század első felére vonatkozóan állnak rendelkezésünkre London külkereskedelméről.

Az angol főváros textilkivitele, pontosabban: az ún. *shortcloths* vámkezelési gyűjtőfogalma alá foglalt és eszerint vámozt hagyományos posztó- és *kersey*-árak kivitele – ezek alkották a londoni export egyik fő csoportját – az 1598–1600-ban átlagos évi 103 000 végről 1606-ban több mint 126 000, 1614-ben több mint 127 000 végre emelkedett ugyan, de ezután – már a harmincéves háború kitörése előtt – csökkenő irányt vett; a következő negyedszázadban csak kétszer: 1618-ban és 1628-ban haladta meg a 100 000-et, 1633-ban és 1640-ben pedig kevesebb mint 81 000-re, illetve 87 000-re süllyedt.⁹⁴ Még nagyobb arányú volt ezen belül a *Merchant Adventurers* (és kisebb exportörök) németalföldi kikötőkbe irányuló kivitelenek csökkenése: az 1606. évi 36 170 végről 1640-ben 24 377 végre, tehát mintegy kétharmadára, és legsúlyosabb az északi-tengeri német kikötőkbe menő exportjuk visszaesése: az 1606. évi 65 166 végről már 1614-ben 56 046, 1640-ben pedig csupán 20 763 végre, tehát az 1606-i kivitelnél kevesebb mint egyharmadára.⁹⁵ Ezenközben a *kersey*-kivitel szinte elenyészett: 1606-ban még 4013 *shortcloth*-nak megfelelő 12 039 véget, 1640-ben már alig 55 *shortcloth*-nyit, vagyis csupán 175 véget szállítottak az északnémet kikötőkbe abból a *northern kersey*-ből,⁹⁶ amely néhány évtizede még igencsak kapós volt a közép-kelet-európai piacokon. Jelentős mértékben hanyatlott az *Eastland Company* exportja is a balti-tengeri kikötőkbe: az 1598. évi 11 392 végről már 1606-ban 8255-re, 1640-ben pedig 4507-re.⁹⁷

Mindez azt jelenti, hogy a *hagyományos* posztófajták kivitele a 16. század első felének lendületes növekedése és a 16. század második felében a *kersey*-export bővülése után a 17. század első felében (pontosabban: 1614-től kezdve) hanyatlóra fordult. Azt

⁹² Tawney, i. m. 58.

⁹³ Már egy 1561. évi irat, amely a különböző angol szövetszövetek export-irányait vette számba, Magyarországot tekintette a „*Hampshire kersies and northerns*” egyik fő piacának: idézi Lipson, i. m. II, 188.; vö. Carus–Wilson, i. m. 1952, 418–419.

⁹⁴ Fisher, i. m. 1950, 153.

⁹⁵ Supple, i. m. 259–262.

⁹⁶ Supple, i. m. 261. – A *Hampshire kersey* kivitele már 1606-ban is csekély volt: csupán 225 *shortcloth*-nak felelt meg.

⁹⁷ Supple, i. m. 258, 263. – Az észak-európai térségben egyedül a még 1555-ben alapított *Russia Company* exportja növekedett a 17. század első felében: az 1598. évi 1863 végről 1606-ban 2416, 1640-ben 4602 végre: ugyanott, 258, 264.; vö. Lipson, i. m. II, 328.

jelenti továbbá, hogy az egészében csökkenő *shortcloth*-kivitelen belül különösen az északnémet és balti-tengeri kikötők részesedése esett vissza — az 1606. évi 73 421 végről 1640-ben 25 270 végre —, tehát éppen azoké a közvetítő piacoké, ahonnan az áru a közép-kelet-európai fogyasztókhoz jutott.

8.

Nem jelentik viszont az elmondottak azt, hogy az egész londoni textilkivitel — valamennyi szövetfajta együttes kivitele — csökkent volna a 17. század első felében. Kiderül ugyanis, hogy a fővárosból kivitt áruk *másik* fő csoportja — azoké a tételeké, amelyeket nem végszám szerint, hanem *ad valorem* vámoltak — nagyrészt szintén szövetárukat foglalt magában. Ezek azonban nem a hagyományos posztófajták (és *kerseyk*) voltak, hanem az angol textilipar újabb ágainak termékei: az ún. *new draperies*⁹⁸ — az „igazi” posztónál jóval könnyebb és olcsóbb, változatos szövésű és színű kelmék (*stuffs, mixed fabrics*). Az új szövetfajták (*says, bays, perpetuanas* stb.) termelése elsősorban Kelet-Angliában (Suffolk, Essex, Norfolk) fejlődött ki, de megjelent Dél-Anglia tengerparti városaiban, nyugaton meg északon is;⁹⁹ így Yorkshíre-ban hovatovább az újfajta *bays* és *serges* készítése lépett a *kersies* helyébe.¹⁰⁰

Az „új posztóipar” Angliában már Erzsébet korában meghonosodott,¹⁰¹ de csak a 17. század első felében vett lendületet. Ez jut kifejezésre abban, hogy a londoni kivitel második fő csoportjába sorolt áruk vámértéke, amely az 1598–1600-as évek átlagában csak 119 415 font sterlinget ért el, a következő évtizedekben jelentősen és egyenletesen emelkedett, és 1640-ben már 694 858 font sterlingre rúgott. Ezen belül pedig abból a 609 722 font sterling vámértékű áruból, amelyet angol kereskedők exportáltak, 454 914 font sterling vámértéket, tehát közel 75%-ot az újmódi gyapjűszövetek és ruházati cikkek tettek ki.¹⁰² Ezek alapján¹⁰³ elmondhatjuk, hogy a 17. század első felében, amikor az *old draperies* kivitele már hanyatlóra fordult, az új típusú gyapjűszövetek exportja viszont töretlen és gyors növekedést mutatott: a század eleji értéknek mintegy ötszörösére.¹⁰⁴

Ám ha a hagyományos posztófajták exportjának csökkenését az északi- és balti-tengeri kikötők érezték meg a *leginkább*, akkor a *new draperies* kivitelének növekedésében

⁹⁸ Fisher, i. m. 1950, 153–154.

⁹⁹ C. Wilson: Cloth Production and International Competition in the Seventeenth Century. The Economic History Review, 2nd Ser., XIII, 2, 1960. 210–211.; D. C. Coleman: An Innovation and its Diffusion: the „New Draperies”. The Economic History Review, 2nd Ser., XXII, 3, 1969, 417–429.; Supple, i. m. 153–155.

¹⁰⁰ H. Heaton: The Yorkshire Woollen and Worsted Industries. Oxford, 1920. 268.

¹⁰¹ Stone, i. m. 45–50.

¹⁰² Fisher, i. m. 1950, 153–154.

¹⁰³ A *new draperies* kivitelét 1598–1600-ban is az értékösszeg háromnegyedével: mintegy 90 000 font sterlinggel számoltuk. Ez mind az angol, mind a külföldi kereskedők exportját magában foglalja (Stone, i. m. 58.); így a 454 914 font sterlinggel egybevethető kiinduló érték alacsonyabb, a növekedés mértéke magasabb lehetett.

¹⁰⁴ Hasonlóan értelmezi az adatokat Supple, aki szintén ötszörös növekedést állapít meg az új szövetfajták kivitelében 1600 és 1640 között: i. m. 153.

ugyanazek részesültek a *legkevésbé*. Az újfajta könnyű kelméknek már 1609-ben is csak 29%-a került északi-, balti-tengeri és orosz kikötőkbe, 1640-ben pedig (igaz, az ötszörös értéknek) mindössze 22%-a.¹⁰⁵ Eszerint az új angol textiltermékek fellendülő exportja a 17. század első felében nem ellensúlyozta a régi típusú készítmények hanyatló kivitelét *éppen azokon az útvonalakon*, amelyek a német és közép-kelet-európai piacokon látták el? Az utóbbiak kevesebb angol gyapjuszövetet vettek már fel, mint az előző század második felében. A fentebb feltett kérdésre tehát azzal válaszolhatunk, hogy az angol textil-exportnak a közép-kelet-európai piacokon fogyasztóra talált hányada a 17. században változott, éspedig *csökkent* az előző századhoz képest.

Ennek a visszaesésnek az egyik okát a harmincéves háborúban szokták megjelölni, amelynek pusztításai a német piac vásárlóképességét lerontották, s hadműveletei az északi- és balti-tengeri kikötőkből a kontinens középső és keleti részeibe vezető útvonalakat bizonytalanná tették, időnként elzárták.¹⁰⁶ Nyilvánvaló azonban, hogy ez csak egyike lehetett az okoknak, s nem is az alapvető, hiszen a *shortcloths* exportja – mint láttuk – már a harmincéves háború kitörése *előtt* csökkenni kezdett. A gazdasági összefüggéseket kutatva angol történészek¹⁰⁷ rámutattak arra, hogy az angliai „régí posztóipar” – technikai és szervezeti újítások híján – csak a munkabérek leszorításával tudta, bizonyos határig, csökkenteni a termelési költségeit; így elvesztette korábbi komparatív előnyét a kontinentális piacokon; árai hovatovább magasnak bizonyultak ahhoz, hogy megtartsa közép-kelet-európai fogyasztóit az olcsóbb helyi – például sziléziai, lausitzi, morvaországi – termékek versenyével szemben.¹⁰⁸ Mindehhez – Közép-Kelet-Európából tekintve a problémát – azt a lényeges mozzanatot lehet hozzáfűznünk, hogy a 17. század elejétől fogva a lengyel-, illetőleg magyarországi gabona- és marhakivitel növekedése, mint láttuk, megakadt; az agrárkonjunktúrát, mint erre még visszatérünk, a század közepére agrárdepresszió váltotta fel; következésképpen most már csökkent az a vásárlóerő, amely az importált gyapjuszöveteket a lengyel és a magyar piacon felszívta. Nemcsak a helyileg termelt olcsóbb szövetek versenye miatt kellett tehát az angol textilárúknak „kisebb részesedéssel beérniük az egész keresletből”,¹⁰⁹ hanem azért is, mert az *egész* textilkereslet lanyhult a közép-kelet-európai piacokon a 17. század első felében. Főként a parasztság vásárlóereje hanyatlott, amelynek árutermelő rétegei a korábbi agrárkonjunktúrából maguk is részesedtek, a beálló agrárdepresszióknak pedig leginkább kárvallottjai voltak. Hiszen ezzel éppen egyidőben szilárdult meg Közép- és Kelet-Európa számos országában a „második jobbágyosság” rendszere, amely a robotoltatással-röghözkötéssel gátolta a paraszti árutermelés fejlődését, korlátozta a paraszt piaci szerepét, eladóként és vásárlóként egyaránt.¹¹⁰

A *Merchant Adventurers* egyik-másik élesszemű tagja erre is felfigyelt. A társaság hamburgi képviselője egy 1623. évi levelében méltatlankodva írt az északnémet agrár-

¹⁰⁵ Fisher, i. m. 154.

¹⁰⁶ Supple, i. m. 61.

¹⁰⁷ Fisher, i. m. 156–158.; Supple, i. m. 136–148.

¹⁰⁸ Vö. például Pákh J.: A szövetbehozatal szerepe és struktúrája Bártfa, Eperjes, Kassa és Lőcse külkereskedelmében a XVI. század végén. Történeti Statisztikai Tanulmányok, 4, Budapest, 1980. 31.

¹⁰⁹ Supple, i. m. 138.

¹¹⁰ L. fentebb a 36. és 59. jegyzetekhez tartozó szöveget

viszonyokról, a paraszt kizsákmányolásáról, aki – igaz – kevesebb pénzjárdékot fizet, mint angol osztályostársa, de „szolgaságra van vetve, mindenféle jobbágyi munkára kötelezve, birtokával és életével földesurának hatalmában van”.¹¹¹ Az ilyen helyzetbe jutott parasztoktól persze aligha lehetett importszövetek vásárlását várni.

9.

Mint az előbbiekből kitűnik, a londoni textilexport-kereskedelem a német-, lengyel- és magyarországi piacokon keresletbővülést immár nem remélhetett a 17. század első felében. Ha az előző század derekán az antwerpeni *entrepôt* összeomlása, akkor most a közép- és kelet-európai értékesítési lehetőségek szűkülése állította válaszút elé, készítette újabb kiviteli irányok, újabb fogyasztópiacok keresésére. Ez volt az indítéka az Angol Kelet-Indiai Társaság kezdeti posztó-kiviteli kísérleteinek is, amelyek azonban kudarcot vallottak.¹¹² Több sikerrel biztattak azok a törekvések, amelyek Dél-Európa felé s azon túl mutattak: részben a Földközi-tengeren át Levante irányába, részben az Ibér-félsziget kikötőin át az amerikai spanyol és portugál gyarmatokra.

Ez az irányváltás részben a régi posztófajták exportjára is kiterjedt. Hiszen az, hogy a *shortcloths*-ban számított londoni kivitel egészének csökkenésénél – mint láttuk – jóval nagyobb arányú volt az északi- és balti-tengeri kikötők részesedésének csökkenése, természetesen azt jelentette, hogy megnőtt az *egyéb* rendeltetésű exporttételék hányada, köztük nyilván azoké is, amelyek az ibér-félszigeti és mediterrán kikötőkbe irányultak.¹¹³ E tekintetben összesíthető adatokkal nem rendelkezünk, csak egyes posztónemek exportjának alakulását tudjuk nyomon követni. A Suffolokban termelt és kikészített *broadcloth* zöme a 16. század utolsó évtizedeiben az *Eastland Company* közvetítésével még a Baltikum felé áramlott. Ez a kivitel 1594–97-ben érte el csúcspontját – amikor részben ellentétét képezte a nagy balti gabonabehozatalnak, amelyet ez igen rossz termésű évek Anglia számára is szükségessé tettek; utána csökkent.¹¹⁴ Megkezdődött viszont e posztófajta – suffolki, majd nyugat-angliai (Gloucestershire, Wiltshire) kikészített *broadcloth* – exportja a Mediterráneumba az 1581-től működő *Levant Company* révén.¹¹⁵ 1598-ban alig 750 véggel indult,¹¹⁶ de 1621 körül már 6000 vég évi átlag körül mozgott, a forradalom előtti időszak maximumát 1634-ben 17 000 véggel érte el, s az itáliai posztókat mindinkább kiszorította a levantei piacokról.¹¹⁷

¹¹¹ Idézi Tawney, i. m. 44–45.

¹¹² L. fentebb a 41. jegyzethez tartozó szöveget.

¹¹³ Vö. Fisher, i. m. 153.

¹¹⁴ R. W. K. Hinton: *The Eastland Trade and the Common Weal in the Seventeenth Century*. Cambridge. 1959, 24, 99.

¹¹⁵ Lipson, i. m. II, 337, 342–343.

¹¹⁶ Stone, i. m. 58.

¹¹⁷ A *kersey* viszont ezekben az évtizedekben nemcsak Közép-Kelet-Európában vesztett teret, hanem a Mediterráneumban is. A *Levant Company* 1598-ban még 18 031, 1606-ban 10 349, de 1621-ben már csak 2300 vég *kerseyt* exportált, 1629 után pedig felhagyott kivitelével: Davis, i. m. 1961, 118–122.; vö. Friis, i. m. 62.

Ami pedig a gyapjúsövetek másik fő csoportjának, a *new draperies*-nek rohamosan bővülő exportját illeti, itt az új piacok jelentősége kezdettől fogva kidomborodott. Sőt az újmódi könnyű kelmék termelésének kifejlesztését jórészt éppen az angol textilipar reagálásának tekinthetjük az *old draperies* közép- és kelet-európai piacainak szűkülésére: olyan innovációnak, amellyel az újonnan megnyitott délebbi piacok igényeihez, éghajlatához alkalmazkodott.¹¹⁸ Ez új típusú textilárúknak már 1609-ben is csaknem a fele (46%-a), 1640-ben pedig majdnem kétharmada (65%) került a mediterrán-levantei és spanyolországi kikötőkbe, utóbbiakból pedig részben az amerikai spanyol gyarmatokra. „A spanyol piacot a magas árak és a gyarmati vásárlások tették különösen vonzóvá.”¹¹⁹

Mindennek következtében a *Civil War* előestéjére olyan helyzet állott elő, hogy az újfajta gyapjúsövetek kivitele értékben már majdnem elérte a régieket, s a földközi-tengeri és ibér-félszigeti kikötők – ezekből ment tovább az angol textiláru Levante, illetve Latin-Amerika felé – már csaknem akkora részét vették fel London textilexportjának, amekkorát a németalföldi és német kikötők, amelyek Közép- és Kelet-Európa felé közvetítették a szigetország gyapjúkészítményeit.¹²⁰ S ha ily módon a 17. század közepére a régi és új exporttermékek s a régi és új exportpiacok mintegy egyensúlyba kerültek, akkor a forradalmat követő nagy gazdasági fellendülés idején az ellentétes irányú kiviteli trendek még szembetűnőbben jutottak érvényre.¹²¹ A *new draperies* kivitele az 1660-as években már az angol textilexport kétharmadát, a század végén pedig a háromnegyedét közelítette meg.¹²² Erre az időre valószínűleg bekövetkezett már az átbillenés az angol textilexport területi megoszlásában is a közép-kelet-európai felvevő területtel szemben a mediterrán-levantei és az amerikai-gyarmati piacok javára.

Erre engednek következtetni azok a kutatások is, amelyek *közvetlen* rendeltetési hely szerint világítják meg az angol behozatal és kivitel, benne a textilkivitel fő irányait a 17. század végén. Eszerint az 1699–1701. évek átlagában Londonból az „észak-európai” (norvég, dán, balti) kikötőkbe 115 000, az amerikai brit gyarmati kikötőkbe pedig 142 000 font sterling értékű gyapjúsövetet exportáltak. Ezek a számok azonban önmagukban még keveset mondanak a *tényleges* felvevő területekről,¹²³ mert a közép-kelet-európai piacokra főleg északnémet kikötők közvetítésével, a spanyol- és portugál-amerikai gyarmatokra pedig az Ibér-félsziget kikötőiből jutott el az angol gyapjúsövet. A Közép-Kelet-Európa, illetve Amerika (és a Levante) felé *tovább* szállított áruk tehát azoknak az exportmennyiségeknek részét képezték, amelyeket a kutatások összegezése

¹¹⁸ Fisher, i. m. 1950, 158.; *Supple*, i. m. 153.; *Coleman*, i. m. 158.

¹¹⁹ Fisher, i. m. 1950, 154–155.; *Supple*, i. m. 153.

¹²⁰ Fisher, i. m. 154–155. – *W. E. Minchinton* ezek alapján a londoni *shortcloths*-kivitel értékét 1601-ben 600 000, 1640-ben 500 000 font sterlingre becsüli, szemben a *new draperies* 1601-ben 120 860, 1640-ben 454 914 font sterling értékű exportjával: *The Growth of English Overseas Trade in the 17th and 18th Centuries*, London, 1969, Introduction, 9.

¹²¹ „A XVII. század második fele csupán a már a *Civil War* előtt látható irányzatok megerősödésének volt a tanúja”; Fisher, i. m. 1950, 161. – „A tendencia félreismerhetetlen volt. Az első négy évtized grafikonjait bizvást extrapolálhatjuk a század további részére és a következő század elejére”: *Wilson*, i. m. 1960, 211.

¹²² *Davis*, i. m. 1961, 121. – Ugyanakkor a mediterrán kikötőkbe irányuló *broadcloth*-kivitel is növekedett; a *Levant Company* az 1666–1672 évek átlagában közel 14 000, az 1673–1677 évek átlagában több mint 20 000 véget exportált: ugyanott, valamint *Lipson*, II, 344.

¹²³ *Vö. Supple*, i. m. 257.

„északnyugat-európai” (német, holland, flandriai, francia), illetve „dél-európai” (spanyol, portugál, földközi-tengeri) közvetlen rendeltetésüként tüntet fel. Az 1699–1701 évek átlagában Londonból Északnyugat-Európa kikötőibe 553 000, Dél-Európa kikötőibe viszont 1 109 000 font sterling értékű gyapjuszövetet vittek ki. Ezek a számok mindenestre érzékeltetik a „dél-európai” kikötők lényegesen nagyobb szerepét London textil-exportjában.¹²⁴

Így azután az angol gyapjuszövetek exportja – bár közép-kelet-európai piacait már nem tudta bővíteni, a Távolszálló Keleten pedig még szinte egyáltalán nem volt képes utat törni magának – a dél-európai, levantei és amerikai piaclehetőségek kiaknázása révén, mégis jelentős mértékben megnőtt: a 17. század egészét tekintve mintegy háromszorosára emelkedett, és összértéke a század végén meghaladta a 3 millió font sterlinget.¹²⁵ S ha korábbi messze túlnyomó részesedése már meg is szűnt, Anglia „hazai exportjának” még mindig több mint kétharmadát (a re-exporttal együtt számított), teljes exportjának pedig majdnem a felét tette ki. A szigetország kivitelének egész volumene ugyanis – részben megközelítő értékű becslések, részben forrásadatokon nyugvó számítások szerint – 1613 és 1700 között kb. 2,5 millió font sterlingről mintegy 6,5 millióra nőtt, s a növekedés különösen az 1660–80-as években volt lendületes.¹²⁶

Míg az angol ipari export területi megoszlásának „átbillenését” a 17. század második felében a legfontosabb kiviteli árut: a – hagyományos és újfajta – gyapjuszöveteket illetően számszerűen csak közvetve tudjuk megragadni, addig a többi iparcikkek esetében már közvetlenül is kimutathatjuk, mert az utóbbiak zömét Angliából egyenesen a nyugat-indiai és észak-amerikai brit gyarmatokra vitték ki. Londoni exportértékük az 1663–1669 évi átlag 222 000 font sterlingről az 1699–1701 évek átlagában 420 000 font sterlingre (az egész angol exporton belül pedig 8%-ra) növekedett; míg az első időmetszetben európai kikötőkbe 136 000, Amerikába és egyéb gyarmati területekre csak 86 000 font sterling értékben kerültek, addig a 17–18. század fordulóján az európai kikötők 161 000 font sterling részesedésével szemben az amerikai (és egyéb gyarmati) kikötők immár 259 000 font sterlingre rugott. Az angol iparcikkek (valamint indiai gyapotszövetek és holland, német vászonárúk) amerikai kivitelének (illetve re-exportjának) megnövekedése szoros összefüggésben volt az amerikai cukor és dohány behozatalá-

¹²⁴ Az *outport*-ok kivitelének viszont még mindig jóval nagyobb része ment Északnyugat-Európa kikötőibe. Így *Angliából* az 1699–1701 évek átlagában északnyugat-európai (norvég, dán, balti) kikötőkbe 1 354 000, dél-európaiakba 1 201 000 font sterling értékű gyapjuszövetet exportáltak: *Davis*, i. m. 1954, 164–165. – Ám a balti-tengeri kikötőkbe szállított (angol és egyéb nyugat-európai) textilárúk megoszlása maga is a közép-kelet-európai kereslet hanyatlására utal. 1562 és 1657 között évi átlagban 35 500, 1661 és 1740 között 40 000 vég szövetet hajóztak át a Szund-szoroson. Ezek a mennyiségeken belül a svéd kikötők részesedése időközben 4,7%-ról 30%-ra, az újonnan belépő Szantpéterváre csaknem 25%-ra nőtt – míg a korábban kiemelkedő jelentőségű Gdańsk részesedése 40%-ról 10–11%-ra esett vissza: *Unger*, i. m. 210–211.; vö. *Áström*, i. m. I, 69.

¹²⁵ 3 045 000 font sterling: *Davis*, i. m. 1954, 165.; 2 989 163 font sterling: *Lipson*, i. m. II, 188.; vö. *W. Cunningham: The Growth of English Industry and Commerce in Modern Times*. Cambridge, 1917. 929. és *C. H. Wilson: England's Apprenticeship, 1603–1763*. London, 1965. 185.

¹²⁶ 1613: 2 487 435 font sterling, 1700: 6 477 402 font sterling: *Lipson*, i. m. II, 189.; *Cunningham*, i. m. 931. – Az újabb kutatás pedig Anglia egész exportját az 1663–1669 évek átlagában 6 419 000 font sterlingben számítja ki: *Davis*, i. m. 1954, 151, 160, 165.; vö. *E. B. Schumpeter: English Overseas Trade Statistics 1697–1808*. Oxford, 1960. 15–16.

nak fentebb tárgyalt felfutásával: annak ellentételét alkotta, a rabszolgaszállítmányokkal együtt. „Így a 17. században az angol réz-, vas-, selyem-, vászon-, ruházati, üveg-, papír-, bőripar stb. az Atlanti-óceánon túli, védett piacain izmosodott meg.”¹²⁷

Arra az időre tehát, amikor a Közép-Kelet-Európát Nyugat-Európához fűző, intrakontinentális kereskedelmi kapcsolatok fejlődése megrekedt – ezzel nagyjában azonos időre az *interkontinentális* transzatlanti kereskedelem rohamos növekedése és jellegének átformálódása a munkamegosztásos, modern típusú áruforgalom egyre sűrűsödő szálaival kezdte hozzákötni az amerikai gyarmatokat a tőkésedő nyugat-európai gazdasághoz. Főleg a brit gyarmatok kezdtek abban az irányban fejlődni, hogy közszükségleti jellegű mezőgazdasági termények szállítóivá és közfogyasztási igényeket ellátó iparcikkek felvevő piacaivá váljanak. Ha a nyugat-európai kézműipar kapitalizálódásának *első* lépéseit jelentős részben a közép-kelet-európai exportlehetőségek támasztották alá, a tőkés ipar kialakulásának *második* lépcsőfokán immár egyre inkább a tengerentúli területek, nevezetesen az amerikai gyarmatok megnövekedett iparcikk-kereslete nyomult a *külső* piaci ösztönzések előterébe.¹²⁸

10.

Az imént vázolt két, nagy horderejű változskomplexum mellett, amely a modern világgazdaság kibontakozásának feltételeiben a 17. század közepe tájára bekövetkezett – az amerikai gyarmatok gazdasági fejlődésének magasabb szintre emelkedése és a közép-kelet-európai országok gazdasági fejlődésének megrekedése mellett – hasonló irányban hatottak azok a lényeges változások, amelyeket maga *Nyugat-Európa*, a nyugat-európai gazdaság *belső* növekedése produkált.

A modern világgazdaság létrejöttének első szakaszában még a kapitalizmus felé vezető úton legelől haladó nyugat-európai országokban is nagy erőt képviseltek a feudális viszonyok, falun és városban egyaránt. Fennállt még a középkori jellegű városszerkezet: a városok féltékenyen ügyeltek önkormányzatukra, védelmezték a városgazdaság hagyományos fogyasztó és ellátó területe feletti uralmukat, feudális piacörzetük monopóliumát – a céhek szívós harcot folytatattak tőkésedő ipari vetélytársaik ellen, a nagykézműipar termékeinek betörése ellen. Számtalan példát lehetünk erre a 16. században még Németalföldön és Angliában is.¹²⁹ „Sőt a 16. század végén és a 17. század elején egy sor *corporate town* újjászervezte céhrendszerét, és megszigorította szabályzatait, hogy teljes foglalkoztatottságot biztosítson polgárainak, elnyomva azoknak a vállalkozását, akiknek nem volt városi polgárjoguk.”¹³⁰

¹²⁷ Davis, i. m. 1954, 154.

¹²⁸ A 18. században azután az angol ipari export súlypontjának áthelyeződése Amerikába egyre szembetűnőbbé vált: R. Davis: *English Foreign Trade 1700–1774*, *The Economic History Review*, 2nd Ser., XV, 1962; Ph. Deane and W. A. Cole: *British Economic Growth 1688–1959*. Cambridge, 1964, 87. Ph. Deane: *The First Industrial Revolution*, Cambridge, 1965; 56.

¹²⁹ H. Pirenne: *Geschichte Belgiens*. Gotha, 1907. III, 271–288.; W. Cunningham: *The Growth of English Industry and Commerce during the Early and Middle Ages*. Fifth Edition, Cambridge, 1915. 506–525.; E. Baasch: *Holländische Wirtschaftsgeschichte*. Jena, 1927. 75–79.; H. Sée: *Französische Wirtschaftsgeschichte*, Jena, 1930, I, 91–94.; stb.

¹³⁰ F. J. Fisher: *Tawney's Century*. In: *Essays in the Economic and Social History of Tudor and Stuart England*, 7.

A középkori városi és céhalkotmány makacs ellenállása az egységes nemzeti piac kifejlődésének erőivel szemben, a belső piac ebből következően még mindig viszonylag szűk volta, korlátozott terjedelme, a maga részéről is külső piacok felé orientálta a tökéstedő nyugat-európai iparvidékek termelését: közép-kelet-európai piacok felé – ahol a feudális városfejlődés színvonala alacsonyabb, a városgazdaságok, a városi szuverenitás gazdasági és politikai hadállásai gyengébbek voltak, kisebb ellenállást tudtak kifejteni, kevésbé tudták piackörzeteiket megvédeni a külső árubehatolással szemben. Sőt, mint-hogy a közép-kelet-európai városoknak a nyugat-európaiakénál gyengébb kézműves céhpolgársága sok helyütt nem tudta még megtörni a patrícius kereskedő polgárság vezető szerepét a városkormányzatban, a városok kereskedelempolitikája egyenesen kedvezett a külföldi iparcikkek beáramlásának, hiszen a patrícius kereskedők éppen ezek közvetítésében voltak érdekelve.¹³¹

A középkori jellegű városszerkezet partikuláris erőinek szembeszegülése a gazdasági fejlődés új áramlataival persze hosszabb távon kilátástalannak bizonyult, kudarcra volt ítélve. A 17. századi Nyugat-Európa a feudális jellegű városi elkülönülés és önkormányzat hanyatlásának, a városgazdaságok önállósága fokozatos megszűnésének és a nemzetgazdaságba való betagozódásának, a helyi piackörzetek felbomlásának, keretei áttörésének, a kapitalista tendenciák előtti fokozódó megnyílásának volt a tanúja.¹³² Az „új posztóipar” éppen akkor virágzott fel, amikor a helyi céhkeretek felbomlottak, és olyan vidékeken, ahol nem fenyegetett az a veszély, hogy a céhes formák kiterjeszkednek az új típusú termelésre.¹³³ A város kénytelen lemondani vidéki körzete iparcikkkel való ellátásában gyakorolt uralmáról: erre az eddigi monopolizált felvevő piacra mindinkább betörnek távolabbi ipari góccok, a tökéstedő nagykézműipar termékei – amit ipari áresések, válságjelenségek jeleznek és kísérnek a kontinentális Nyugat-Európa számos országában részben már az 1620-as évektől, általánosan a század közepétől fogva. Az egységes nemzeti piac kialakulása ugyanis korántsem valami békés, harmónikus integrálódási folyamata a partikuláris piackörzeteknek, hanem a termelési és árarányok megbomlásán, súlyos konfliktusokon át valósul meg – ami az újabb történelmi irodalomban oly sokszor emlegetett és vitatott ún. 17. századi válság egyik fő tényezője volt a nyugat-európai országokban.¹³⁴ A polgári forradalmát már az előző század utolsó harmadában sikerrel

¹³¹ Vö. *F. Engel–Janosi: Zur Geschichte der Wiener Kaufmannschaft von der Mitte des 15. bis zur Mitte des 16. Jahrhunderts. Mitteilungen des Vereines für Geschichte der Stadt Wien, VI, Wien, 1926. 41–42.; M. Matwist: The Economic and Social Development of the Baltic Countries from the Fifteenth to the Seventeenth Centuries. The Economic History Review, 2nd Ser., XII, 2, 1959. 179.; Supple, i. m. 8–9.*

¹³² *Gyimesi S.: A városok a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában. Bp., 1975, 41–42, 47–48.*

¹³³ *Supple, i. m. 155. – Vö. Marx, A tőke. I, 811.*

¹³⁴ Az európai gazdaság 17. századi „általános válságának” – mint a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet utolsó fázisának – tétele *E. Hobsbawmtól* származik: *The General Crisis of the European Economy in the 17th Century. Past and Present, 5, 1954. 33–53.; 6, 1954, 44–65. – A kiterjedt vita áttekintéséhez l. különösen: N. Steensgaard: The Economic and Political Crisis of the Seventeenth Century. Moscow, 1970. 1–8. (Paper delivered at the XIIIth International Congress of Historical Sciences); Wallerstein, i. m. 1980, 2–9, 25–34. Utóbbi szerint „a 17. századi contraction nem volt a rendszer válsága. Eppen ellenkezőleg a konszolidáció korszaka volt” – ti. a már a 16. században létrejött tőkés világgazdaság megszilárdulásának a korszaka: i. m. 33.*

megvívott észak-németalföldi Egyesült Tartományok (Hollandia) nyomában Anglia haladt előre a leglendületesebben a tőkés kibontakozás felé: így itt a 17. század közepén lezajlott polgári forradalom utáni évtizedekben a korábbi válságtünetek – az 1620-as, 1640-es évek ilyenfajta jelenségei –¹³⁵ immár eloszlanak, és eddig nem ismert tőkés prosperitás jegyében válik mintegy kézzelfoghatóvá, közvetlen realitássá a belső piac rohamos kitágulása, az egységes nemzeti piac megszületése.¹³⁶

Mindez azt jelenti, hogy a modern világgazdaság kialakulásának második szakaszában a tőkésedő nyugat-európai, mindenekelőtt angliai ipar – amely előtt, mint láttuk, voltaképp ekkoriban tárultak fel a mediterrán és az amerikai gyarmati piacok – egyben gyorsan szélesedő belső keresletre, hazai fogyasztásra talált; mindez szükségképpen viszonylag csökkentette érdeklődését a közép-kelet-európai piacok iránt. Jellemző, hogy a forradalom évszázadát illetően – a külkereskedelem nagyarányú növekedése ellenére – a *domestic market* túlsúlyát hangoztatja számos kutató a *foreign market*-tal szemben (ideértve a *colonial market*-ot is).¹³⁷ Az erre vonatkozó – részben egykorú – számítások-becslések szerint az angol textilipar össztermelésének mintegy 2/5-ét vitték ki, 3/5-e viszont az országon belül talált vásárlóra;¹³⁸ a hazai piacon elhelyezett angol áruk teljes értékét pedig (beleértve a mezőgazdasági terményeket is) 1700-ban 42 millió font sterlingre becsülték, tehát több mint hatszorosára a kivitel előbb már idézett összértékének.¹³⁹

11.

Ám nemcsak a Közép-Kelet-Európába menő iparcikk-*kivitel*, hanem az innen származó mezőgazdasági termény-*behozatal* iránt is lanyhult az érdeklődés ugyanez idő tájt Európa nyugatán. Az a tény, hogy a közép-kelet-európai országok világgazdasági szerepe e téren is csökkent a 17. század közepétől fogva, nemcsak agrárexportjuk fejlődésének belső, a termelési viszonyok, a „második jobbágyág” szabta korlátaiból következett – amelyekről az előbbieken már szóltunk –, hanem részben a piaci viszonyokból: a Nyugat-Európa agrárimport-igényét korlátozó tényezőkből is.

¹³⁵ J. D. Gould: The Trade Depression of the Early 1620's, *The Economic History Review*, 2nd Ser., VII, 1, 1954, 81–90.; *Supple*, i. m. 52, 102, 125.

¹³⁶ Az 1660–1700 közötti évek „az angol történelem egyik leggyümölcsözőbb és leglendületesebb korszakát alkotják mind a mai napig”: *Wilson*, i. m. 1965. XII, 236. – Különösen „az 1660–1688 időszak volt a kereskedelmi expanzió korszaka”: *Minchinton*, i. m. 11. Vö. *Chr. Hill: The Century of Revolution 1603–1714. Sixth Edition*, London, 1966. 220–221, 262–274.; *R. M. Hartwell: Economic Growth in England, before the Industrial Revolution. The Journal of Economic History*, XXIX, 1, 1969, 24–25.

¹³⁷ *Wilson*, i. m. 1960, 209.; *Hill*, i. m. 21–22.; *C. G. Reed: Transaction Costs and Differential Growth in the Seventeenth-Century Western Europe. The Journal of Economic History*, XXXIII, 1, 1973. 177–190.

¹³⁸ Egy 1618–19. évi becslés Anglia évi posztótermelését 360 000 végben (*shortcloth*) adta meg, és ebből a belső fogyasztást 220 000 végre tette: *Supple*, i. m. 16.; vö. *Ph. Deane* számításával, aki 1700-ban az angol gyapjuszövet termelését kerekén 5 millió font sterlingben, ebből az exportot 3 millió font sterlingben jelölte meg: *The Output of the British Woollen Industry in the Eighteenth Century. The Journal of Economic History*, XVII, 1957. 207–223.

¹³⁹ *Lipson*, i. m. II, 190.; vö. *Minchinton*, i. m. 38–40.

A legszembeötlőbb megint csak Anglia esete. A szigetországé, ahol a feudális agrárviszonyok elsőprérének újabb és újabb hullámai különösen kedvező terepet nyújtottak a tőke minden irányú előretörésének; ahol az ipar és a mezőgazdaság tőkés átféformálódásának ösztönzői egymásba kapcsolódtak, és egymást erősítették. Anglia – amely eddig a mindenkori terméstől függően hol behozott, hol kivitt gabonát –¹⁴⁰ immár egész mezőgazdasági terményszükségletének folyamatos fedezésére képessé lett, mi több: gabonaexportáló országgá vált – éppen az 1660–1680-as évektől fogva –, s az is maradt csaknem egy évszázadon keresztül, egészen az ipari forradalom küszöbéig.¹⁴¹ Elsősorban Hollandiába vitt ki gabonát, s „egy időben azt hitték, hogy Anglia veszi át a balti országoktól Hollandia magtárának szerepét”. Angol terményt emellett az Ibér-félszigetre is exportáltak (amely előzőleg szintén fontos piaca volt a baltikumi gabonának), valamint a nyugat-indiai cukorgyarmatokra.¹⁴² Franciaország északi részén – amelynek agrárfejlődése bizonyos hasonlóságot mutatott az angliaival – valószínűleg ugyancsak növekedett a gabonatermelés a 17. században, és növekvő mértékben fedezte az ország belső fogyasztásának igényeit.¹⁴³

De más fejlemények más országokban is hasonló irányban munkáltak. Megindult az amerikai eredetű burgonya és kukorica nagyobb méretű termesztése Európában: az előbbi Írországban, az utóbbi (a rizzsel együtt) Itáliában, Spanyolországban és Portugáliában már a 17. század második felében fontos szerepet töltött be a tömegfogyasztásban.¹⁴⁴ A nyugat-európai kontinens egyes országaiban – Spanyolországban, Portugáliában, Franciaország egyes részein – a század folyamán demográfiai pangás, illetve hanyatlás állott be,¹⁴⁵ ami korlátozta az élelmiszerszükségletet.

Végül: úgyszólván általánosan megfigyelhető a 17. századi Nyugat-Európában – korábbi előzmények erőteljes folytatásaként – az ipar vidékre húzódása, új falusi telep-helyeinek kialakulása, az ún. *rural industry* kifejlődése.¹⁴⁶ Ez a folyamat – amely a feudális városgazdasági szerkezet már említett bomlásának, a hagyományos piacörzetek keretei szétfeszítésének (a távolabbi iparvidékek termékeinek növekvő mértékű betörése mellett) másik tényezője volt – városi iparosok falura áramlását is magában foglalta. Ennél is lényegesebb azonban, hogy a *rural industry* – a tőkés manufaktúra-fejlődés e

¹⁴⁰ Stone, i. m. 37, 49–50.; *Supple*, i. m. 18–19.

¹⁴¹ A búzakivitel évi mennyiségére: *T. S. Ashton: Economic Fluctuations in England 1700–1800*. Oxford, 1959. 183.; vö. *Deane–Cole*, i. m. 65.

¹⁴² *Lipson*, i. m. II, 459–460.; *Clapham*, i. m. 283–284.

¹⁴³ *J. Jacquart, La productivité agricole dans le France du Nord du XVIe et XVIIe siècles*, Third International Conference of Economic History (Munich, 1965), II, Paris–La Haye, 1968. 65–74.

¹⁴⁴ *Masefield*: i. m. 276–278, 299–301.; *Faber*, i. m. 16–17.; *B. H. Slicher van Bath: Agriculture in the Vital Revolution*, In: *The Cambridge Economic History of Europe*. V. 78–79.

¹⁴⁵ *M. R. Reinhard–A. Armengaud: Histoire générale de la population mondiale*. Paris, 1961. 114, 141–142, 144–146.; *K. F. Helleiner: The Population of Europe from the Black Death to the Eve of the Vital Revolution*. In: *The Cambridge Economic History of Europe*, IV, 40–58. – összefoglalóan, bő irodalommal.

¹⁴⁶ *Gyimesi*, i. m. 51–55.; *J. Thirsk: Industries in the Countryside*. In: *Essays in the Economic and Social History of Tudor and Stuart England*, 70–88.; *P. Deyon: Variations de la production textile au XVIe et XVIIe siècles: sources et premiers résultats*. *Annales E. S. C.* XVIII, 5, 1963. 939–955.; *H. Kellenbenz: Industries rurales en l'Occident de la fin du Moyen Age au XVIIIe siècle*. *Annales E. S. C.* XVIII, 5, 1963. 823–882. – a nemzetközi szakirodalom áttekintésével.

jellegetes, szétszórt (decentralizált) formája – nagyrészt a falusi háziiparra, vagyis az őstermeléstől még teljesen el nem szakadt paraszti iparosra támaszkodott, aki munkabéréjét mezőgazdasági és ipari tevékenység között osztotta meg; így alacsonyabb munkabérért volt alkalmazható, mert a létfenntartásához szükséges élelmiszerek egy részét is maga termelte meg, és munkabérének leszorítását nem gátolták városi céhes előírások.¹⁴⁷ Mindez a *piacion* jelentkező élelmiszerkeresletet csökkentette, és – egyéb okokkal együtt – az agrárárak, főképp a gabonaárak süllyedését, méghozzá az ipari árakénál nagyobb mértékű visszaesését: további válságjelenségeket idézett elő.¹⁴⁸ Egyúttal természetesen a közép-kelet-európai országokból való agrárimport iránti igény lanygulását is maga után vont.

12.

Mindazok a jelentős változások, amelyeket a modern világgazdaság kibontakozási folyamatának három fő elemét, három fő alkotó részét illetően – a nyugat-európai, a közép-kelet-európai és a koloniális gazdaságot illetően – a 17. század közepe táján és második felében módunk volt megfigyelni: mindezek a változások látnivalóan korlátozták a Nyugat-Európa és Közép-Kelet-Európa közötti áruforgalmi kapcsolatok továbbfejlődését, kiterjedését a modern világgazdaság kialakulásának második periódusában. Korlátozták – de persze korántsem küszöbölték ki, szüntették meg ezeket a kapcsolatokat: nem változtatták meg, hanem éppen konzerválták az intrakontinentális kereskedelem *áru*összetételének eddigi jellegét. Közép-Kelet-Európa továbbra is iparcikket importált nyugat felől; Nyugat-Európa, amennyiben behozatali szükséglete volt ipari nyersanyagokban (így a hajóépítéshez szükséges fában, kátrányban, lenben, kenderben),¹⁴⁹ valamint alapvető élelmiszerekben, jelesen gabonában, azt továbbra is főként a közép-kelet-európai országokból fedezte. Hiszen ha az Újvilágból *áttelepített*, meghonosított burgonya és kukorica már a 17. század végén jelentős szerepet játszott egyes nyugat-európai országok agrártermelésében és népélelmezésében, a 18. században pedig erőteljesen folytatta európai előrenyomulását, addig a tengerentúlon *termelt* gabona, az amerikai búza behozatala csak jóval később, a 19. század második felében kezdte számottevően befolyásolni a nyugat-európai agrárpiacot.¹⁵⁰

¹⁴⁷ „A manufaktúra-egységek a decentralizálódás tendenciáját mutatták – különösen falusi körzetek felé, ahol a nyersanyag olcsó, a megélhetési lehetőségek s ezért a bérek alacsonyak voltak, s ahol a munkaerő zöme állt rendelkezésre”: *B. Supple: The Nature of Enterprise*. In: *The Cambridge Economic History of Europe*, V, 397. – Vö. *Marx*, A tőke, I, 398, 807–809.

¹⁴⁸ *B. H. Slicher van Bath* is rámutat az agrárdepresszió jelentkezése és a *rural industry* fejlődése közötti összefüggésre, de azt a másik oldalról közelíti meg: „a mezőgazdasági dekonjunktúra időszakában – a középkor végén és a 17. században – *rural industry* lép színre, különösen a textiliparban”: *Les problèmes fondamentaux de la société pre-industrielle en Europe Occidentale*, In: A. A. G. Bijdragen, 12, Wageningen, 1965, 37.; vö. *Thirsk*, i. m. 88.

¹⁴⁹ L. fentebb az 58. jegyzethez tartozó szöveget, valamint *Davis*, i. m. 1954, 150–151.; *Ch. A. Piirimäe*: O vlianii bal'tiiszkoi torgovli na processz genezisza kapitalizma v Zapadnoj Evrope (konec XVI–XVII b.). In: *Problemy genezisza kapitalizma*, red. Sz. D. Szakákin, Moszkva, 1970, 13–56.

¹⁵⁰ L. pl. *Abel*, i. m. 258.; *Faulkner*, i. m. II, 411.; *D. L. Kemmerer* and *C. C. Jones*: *American Economic History*. New York–Toronto–London, 1959. 419. s. köv.; *Sándor P.*: *A XIX. század végi agrárválság Magyarországon*, Bp., 1958, 12–15.

Am ha az árstruktúra lényegében nem változott meg a nyugat és kelet közötti európai kereskedelemben, az árstruktúra, vagyis az intrakontinentális kereskedelem reálcere-arányai (*terms of trade*) annál lényegesebb változáson mentek át a világgazdasági korszakváltás első periódusához képest. A 16. század második felét általánosan jellemző rohamos áremelkedés, „árforradalom” már a 17. század elejétől fogva lelassult, illetve árhullámzásoknak, átmeneti fellendüléseknek és áreséseknek adta át a helyét; majd — éles, országonként és áruajtánként eltérő áringadozások után — részben már az 1620–30-as években, egészében pedig 1650 körül megállt; a 17. század közepére az árforradalom időszaka végképp lezárult, befejezéséhez ért.¹⁵¹ Az árforradalom megszűnése egyben az „ipari olló” bezárulását is jelentette. A depresszió, az árak stagnálása vagy visszaesése mind iparcikkre, mind mezőgazdasági terményekre kiterjedt, elsősorban azonban az utóbbiakat, leginkább a gabonát érintette; az áralakulás további menete pedig „agráröllő” kialakulásához vezetett. „Bármilyen sok is még a tennivaló az árak kölcsönös arányai kutatásának területén, egészében véve mégis világos, hogy a 17. századot és a 18. század első felét általános ár hanyatlás jellemzi”, továbbá, hogy ebben az időszakban „a gabonaárak szinte mindenütt erősebben estek vissza, mint más termékek árai . . . Az árak egymáshoz viszonyított mozgása alapján bizvást megállapíthatjuk, hogy a 17. századi depresszió gazdasági tekintetben mindenekelőtt gabonadepresszió volt, s főként a jellegzetesen gabonatermelő országoknak okozott nagy nehézségeket, amelyeket súlyosbított ez országoknak a nemzetközi piactól való függősége”.¹⁵²

Közép-Kelet-Európa nyugati irányú áruforgalmának struktúrája — iparcikk-import, agrárexport — most tehát már nem kedvező reálcere-arányokat, tőkefelhalmozási lehetőségeket, hanem kedvezőtlen árstruktúrát, egyenlőtlen értékű árucserét, értékelvonást realizált. Érvényre juttatta a tőkés külkereskedelemnek azt a törvényszerűségét, amelyet Marx fejtett ki az átlagprofitráta süllyedésének egyik ellentendenciájaként, hogy ti. „a kedvezőbb helyzetben levő ország a cserében több munkát kap vissza kevesebb munkáért”, s ez az értékelvonás akár aktív, akár passzív kereskedelmi mérleg mellett egyaránt megvalósulhat.¹⁵³ Az európai intrakontinentális munkamegosztás fennmaradt, stabilizálódott, áthagyományozódott, sőt elmélyült, de nem nyújtott már tőkésedési esélyeket Közép-Kelet-Európa országai számára, hosszú ideig.

Így a modern világgazdaság megszülető rendszerének keretei között — Nyugat-Európa tőkésedő-iparosodó *központi* körzeteivel szemben — Közép-Kelet-Európa országai, általában tekintve, a gazdasági *háttér*, a külső agrárövezet szerepére szorultak, és a kései feudalizmus szintjén rekedtek az „újkor hajnalán”.

¹⁵¹ L. a 26, 28. és 134. jegyzetben idézett irodalmat.

¹⁵² B. H. *Sticher van Bath*: Die europäischen Agrarverhältnisse im 17. und in der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts. In: A. A. G. Bijdragen, 13, Wageningen. 1965, 144. — Vö. „. . . a gabonaárak mozgásának uralkodó tendenciája lefelé menő volt Közép-Európában a 17. század második és a 18. század első felében”: *Abel*, i. m. 152.

¹⁵³ *Marx K.*: A tőke, III. Bp., 1961, 245–246.